304

(अथर्ववेदीय) प्रश्नोपनिषत् with the भाष्य of शंकराचार्य and भाष्य टीका of आनन्दज्ञान – Pub. by ~~[illegible]~~ भुवन चंद्र बसाक at संवाद ज्ञानरत्नाकर प्रेस. Calcutta, 1872 A.D.

1247

12

Veda.

Bill No. 5/07-08

267

2008-0729

अथर्व्ववेदीयप्रश्नोपनिषत् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशङ्करभगवत्कृत

भाष्यसहिता

श्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवतानन्द-

ज्ञानकृतभाष्यटीका

[illegible]विभूषिता ।

कलिकातानगरे

श्रीयुतबाबुभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित

संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रे

तद्द्वारैव मुद्रिता ।

इंराजी १८७२ सन १२७९ साल ।

(निमतलाघाट इष्ट्रीट ८ संख्यक भवन)

अथर्व्ववेदीयप्रश्नोपनिषद्भाष्यम्।

ओँ नमः परमात्मने नमः। मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते। ऋषिप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुतये एवं संवत्सरब्रह्मचर्य्यसंवासादियुक्तैस्तपोयुक्तैर्ग्राह्या पिप्पलादादिवत्सर्व्वज्ञकल्पैराचार्य्यैर्वक्तव्या च। न सा येन केनचिदिति विद्यां स्तौति। ब्रह्मचर्य्यादिसाधनसूचनाच्च तत्कर्त्तव्यता स्यात्॥

ओँ परमात्मने नमः॥ अथर्व्वणो ब्रह्म देवानामित्यादिमन्त्रैरेवात्मतत्त्वस्य निर्णीतत्वात्तत्रैव ब्राह्मणेन तदभिधानं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तस्यैवेह विस्तरेण प्राणोपासनादिसाधनसाहित्येनाभिधानान्न पौनरुक्त्यमिति वदन् ब्राह्मणमवतारयति। मन्त्रेति॥ विस्तरेति॥ मन्त्रे हि द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति उक्त्वा तत्रापरा ऋग्वेदाद्यभिधेयेत्युक्तम्। सा चाविद्याकर्म्मरूपोपासनारूपा च। तत्र द्वितीया द्वितीयतृतीयप्रश्नाभ्यां विस्तीर्यते। आद्या कर्म्मकाण्डे विवृतेति नेह विस्तीर्यते। उभयोः फलन्तु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टीक्रियते। परविद्या च अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य कृत्स्नेन मुण्डकेन प्रतिपादिता। तत्रापि यथा सुदीप्तादित्यादिमन्त्रद्वयोक्तार्थस्य विस्तरार्थं चतुर्थः प्रश्नः। प्रणवो धनुरित्यत्रोक्तस्यार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः षष्ठः प्रश्न इतीदं ब्राह्मणं तद्विस्तरानुवादीत्यर्थः। अत एव विषयप्रयोजनादिकं तत्रैवोक्तमिति नेह पुनरुच्यत इति बोध्यः॥ आख्यायिकायाः ब्रह्मचर्य्यतपआदिसाधनविधानं पुराकल्पस्वरूपेण प्रयोजनान्तरञ्चास्तीत्याह। ब्रह्मचर्य्यादिसाधनेति॥

॥ अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदारम्भः ॥

ॐ नमः परमात्मने ॥ हरिः ॐ ॥ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्य्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्य-

---

सुकेशा च नामतः भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शैब्यश्च शिबेरपत्यं शैब्यः सत्यकामो नामतः । सौर्य्यायणी सूर्यस्यापत्यं सौर्य्यस्तस्यापत्यं सौर्य्यायणिश्छान्दसः सौर्य्यायणीति गार्ग्यः गर्गगोत्रोत्पन्नः । कौशल्यश्च नामतः अश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः । भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः वैदर्भिर्विदर्भेः प्रभवः । कबन्धी नामतः कत्यस्यापत्यं कात्यायनः । विद्यमानप्रपितामहो यस्य सः । युवाप्रत्ययः । ते हैते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गतास्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः किं तत् । यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं यतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तस्तदधिगमाय एष ह वै

सौर्य्यायणिरिति वक्तव्ये दैर्घ्यं छान्दसमित्यर्थः । युवप्रत्यय इति कत्यस्य युवापत्ये विवक्षिते फक्प्रत्यये तस्यायनादेशे च कात्यायन इति सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मपराणां पुनर्ब्रह्मान्वेषणमयुक्तमित्यत आह । अपरं ब्रह्मेति ॥ नन्वपरब्रह्मान्वेषणेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किं परब्रह्मान्वेषणेनेत्याशङ्कते । किन्तदिति ॥ तस्य कोऽतिशय इत्यर्थः । तस्यानित्यत्वेन तत्प्राप्तेरप्यनित्यहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वात् परस्यैव नित्यत्वात्तत्प्राप्तेस्तज्ज्ञानमात्रसाध्यत्वेनापि नित्यत्वाच्च तस्यैवान्वेषणीयत्वमिति परस्वरूपकथनायाह । यदिति ॥ परब्रह्मान्वेषमाणानां कोऽतिशय

तीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलाद-मुपसन्नाः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथा-

---

तत्सर्व्वं वक्ष्यतीत्याचार्य्यमुपजग्मुः । कथम् । ते ह समित्पाणयः समिद्भारगृहीतहस्ताः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादमाचार्य्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥ १ ॥

तानेवमुपगतान् ह स किल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव यद्यपि पूर्व्वं तपस्विन एव तपसेन्द्रियसंयमेन तथापीह विशेषतो ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया चास्तिक्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो वत्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य काम्स्तमनतिक्रम्य यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छथ । यदि

इत्यत आह । तत्प्राप्त्यर्थमिति ॥ तत्प्राप्त्यर्थं तदधिगमाय तदन्वेषणं कुर्व्वन्तो यथाकामं यतिष्याम इत्येवमभिप्रायेणेत्यन्वयः ॥ समिदिति ॥ समिद्ग्रहणं यथायोग्यं दन्तकाष्ठाद्युपहारोपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

तथापीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्व्वमन्वयः । विशेषत इत्यस्य पूर्व्वत्रान्वयः ॥ निष्कृष्टमर्थमाह । यद्विषय इति ॥ अज्ञानाद्यर्थलाभावे हेतुमाह । प्रश्नेति ॥ अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्य्यः । सर्व्वप्रश्नानां निर्णयादज्ञानाद्यसम्भवादित्यर्थः ॥ परब्रह्मान्वेषमाणा इत्युपक्रान्तेऽस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे प्रजापतिकर्त्तृकप्रजासृष्टिविषयप्रश्नप्रत्युक्तेरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रश्नप्रत्युक्तिरूपायाः श्रुतेस्तात्पर्य्यमाह । अपरविद्येति ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इति समुच्चितकार्य्यस्य ब्रह्मलोकस्याथोत्तरेणेति तद्गतेर्दैवयानमार्गस्य चेह वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं केवलकर्मणाञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ केवलकर्म्म कार्य्यस्यापि चन्द्रलोकस्य

कामं प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्व्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः

तद्युष्मत्पृष्टं विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यदि-शब्दो नाज्ञानसंशयार्थः । प्रश्ननिर्णयादवसीयते सर्व्वं ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

अथ संवत्सरादूर्द्ध्वं कबन्धी कात्यायन उपेत्यागत्य पप्रच्छ पृष्टवान् । हे भगवन् कुतः कस्माद्ध वै इमा ब्राह्मणाद्याः प्रजाः प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते । अपरविद्याकर्म्मणोः समुच्चितासमुच्चितयोर्यत्कार्य्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽयं प्रश्नः ॥ ३ ॥

तस्मा एवं पृष्टवते स होवाच । तदपाकरणायाह । प्रजा कामः प्रजा आत्मनः सिसृक्षुर्वै प्रजापतिः सर्व्वात्मा

तद्गतेः पितृयानस्य च । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः । प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्त इति वक्ष्यमाणत्वादिति । यद्यपीदमपि परब्रह्मजिज्ञासा-वसरेऽसङ्गतमेव तथापि केवलकर्म्म कार्य्यात्समुच्चितं कर्मकार्य्याच्च विरक्तस्यैव तत्राधिकार इति । ततो वैराग्यार्थमिदमुच्यते । यद्यपि मुखतः सृष्टिः प्रतीयते तथापि तदुक्तौ प्रयोजनाभावात्सृष्ट्युक्तिव्याजेन परविद्याफलमेवात्रोच्यत इति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रश्न इति प्रतिवचनञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ताभ्यामेव तदुक्तेरिति तस्मै स होवाचेति प्रतिज्ञातं विशेषतो दर्शयति । तदपाकरणायेति ॥

स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिञ्च प्राणञ्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

सन् जगत् स्रक्ष्यामीत्येवं विज्ञानवान् यथोक्तकारी तद्भावभावितः कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पतिः सन् जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदतप्यत । अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूतं मैथुनमुत्पादयते मिथुनं द्वन्द्वमुत्पादितवान् । रयिञ्च सोममन्नं प्राणञ्चाग्निमत्तारमेतावग्नीषोमावन्नाद्यभूतौ मे मम बहुधानेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं सञ्चिन्त्याण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्य्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

आद्यस्य सन्नित्यस्य प्रकाशः सन्नित्यन्वयो यथोक्तकारीति ज्ञानकर्म्मसमुच्चयकारीत्यर्थः । तद्भावभावित इति प्रजापतिरहं सर्व्वात्मेत्युपासनकालीनप्रजापतिभावनायुक्त इत्यर्थः । पूर्व्वकल्पीयतद्भावभावित एतत्कल्पादौ हिरण्यगर्भात्मना निर्वृत्तः प्रजापतिः सन् पश्चात्प्रजाकामः सन् तपो जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थं विषयमाप्यत अन्वालोचयच्चित्तादिना तत्संस्कारमुद्बोध्य ज्ञानमुत्पादितवानित्यन्वयः । तत्र प्रथममादित्यचन्द्रोत्पादनेन तद्भावमापद्य पश्चाच्चन्द्रादित्यसाध्यसंवत्सरभावमापद्य एवमेव तदवयवायनद्वयमासपक्षाहोरात्रभावमापद्य ततस्तत्साध्यव्रीह्याद्यन्नभावं रेतोभावञ्चापद्य तेन रेतसा प्रजाः सृजेयमित्येवं निश्चित्य प्रथमं रयिं प्राणशब्दितसूर्य्यचन्द्रद्वन्द्वमुत्पादितवानित्याह । स एवमिति ॥ रयिशब्देन धनवाचिना भोज्यजातं लक्षयित्वा भोज्यस्य सोमकिरणाप्लुतयुक्तत्वात्तद्द्वारा सोमो लक्ष्यत इत्याह । रयिञ्चेति ॥ एवं प्राणशब्देनापि । अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्व्वं यन्मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च तस्मान्मूर्त्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

तत्रादित्यो ह वै प्राणोऽत्ता अग्निः । रयिरेव चन्द्रमाः । रयिरेवान्नं सोम एव । तदेतदेकमत्ता चान्नञ्च प्रजापतिरेकं तु मिथुनम् । गुणप्रधानकृतो भेदः कथम् । रयिर्वै अन्नं वै एतत्सर्व्वं किन्तद्यन्मूर्त्तञ्च स्थूलञ्च अमूर्त्तञ्च सूक्ष्मञ्च मूर्त्तामूर्त्ते अत्त्रन्नरूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभक्तादमूर्त्ताद्यदन्यन्मूर्त्तरूपं मूर्त्तिः सैव रयिरमूर्त्तम् अन्नाद्यमानत्वात् ।। ५ ।।

देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति स्मृतेः । अग्नेः प्राणसम्बन्धादग्निर्भोक्ता लक्ष्यत इत्याह । प्राणश्चेति ॥ अग्नीषोमयोरण्डान्तर्गतत्वेनाण्डोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्तिरित्याशयेनाह । अण्डोत्पत्तीति ॥ उद्यन्तं वाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः । सूर्य्याग्न्योरेकत्वमभिप्रेत्याग्निसूर्य्यपदेनाह । सूर्य्याचन्द्रमसाविति ॥४॥

रयिप्राणौ श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्ट इत्याह । तत्रादित्य इति ॥ प्रजापतेरेव संवत्सरादि प्रजापर्य्यन्तं स्रष्टृत्वं वक्तुं रयिप्राणयोः संवत्सरस्कन्धयोः प्रजापत्युपादानत्वात्प्रजापत्यात्मत्वमाह । तदेतदेकमिति ॥ कथमेकस्यात्तान्नञ्चेति भेद इत्याशङ्क्य तस्यैव गुणभावविवक्षयान्नत्वं प्राधान्यविवक्षया चात्तृत्वमिति भेद इत्याह । गुणेति ॥ रयिप्राणयोः कथं प्रजापत्यात्मत्वमिति शङ्कते । कथमिति ॥ तत्र रयेः सर्व्वात्मकत्वात्प्रजापतित्वमित्याह । रयिरिति ॥ अमुर्त्तस्यापि वाय्वादेः केनचिदद्यमानत्वाद्रयित्वमित्यर्थः । ननु मूर्त्तामूर्त्तयोरत्त्रन्नयोरुभयोरपि रयित्वेऽन्नमेव रयिरिति कथमुक्तमित्याशङ्क्य मूर्त्तामूर्त्तत्वे विभागमकृत्वा सर्व्वस्य गुणभावमात्रविवक्षया सर्व्वं रयिरित्युच्यते । यदा उभे वि-

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्द्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्व्वं प्रकाशयति तेन सर्व्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरु

तथाऽमूर्त्तोऽपि प्राणोऽत्ता सर्व्वमेव यच्चाद्यम् । कथम् अथ आदित्य उदयन् उद्गच्छन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन तत्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्व्वांस्तत्स्थान् प्राणान् प्राच्यानन्तर्भूतान् रश्मिषु स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिनः सन्निधत्ते सन्निवेशयति आत्मभूतान् करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रविशति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमध ऊर्द्ध्वं यत्प्रविशति यच्चान्तरा दिशो कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्व्वं प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्व्वान् सर्व्वदिक्स्थान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

स एषोऽत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्व्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च प्राणोऽग्निश्च स एवाऽत्तोदयते उद्गच्छति प्र-

---

भक्त्य गुणप्रधानभावेन विवक्ष्यते तदाऽमूर्त्तेन प्राणेन मूर्त्तस्याद्यमानत्वान्मूर्त्तस्यैव रयित्वमित्याह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

रयिशब्दितस्यान्नस्य प्रजापतित्वार्थं सर्व्वात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यापि तदर्थमेव सर्व्वात्मत्वमुच्यते अथादित्य इति वाक्येनेत्याह । तथेत्यादिना ॥

यच्चाद्यं तदपि प्राणोऽत्ता प्राणोऽपि सर्व्वमेवेति सर्व्वात्मक इत्यर्थः ।

दयते । तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्य्यः ॥ ८ ॥

त्यहं सर्व्वा दिश आत्मसात्कुर्व्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं सर्व्वरूपं हरिणं रश्मिमन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं सर्व्वप्राणाश्रयं ज्योतिरेकं सर्व्वप्राणिनां चक्षुर्भूतमद्वितीयं तपन्तं तापक्रियां कुर्व्वाणं स्वात्मानं सूर्य्यं सूरयो विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ यं विज्ञातवन्तः । सहस्ररश्मिरनेकरश्मिः शतधा अनेकधा प्राणिभेदेन वर्त्तमानः प्रजानामुदयत्येष सूर्य्यः ॥ ८ ॥

स्वप्रकाशेनेति स्वकीयप्रकाशेन स्वप्रभयेत्यर्थः । अन्तर्भूतानिति यद्यपि प्राणस्यात्तृत्वमुक्तं तथापि रयिर्व्वा एतत्सर्व्वमित्यत्रामूर्त्तस्य प्राणस्यापि गुणभावविवक्षया अत्तृत्वमुक्तमिति । तथोक्तस्वात्मावभासरूपेष्विति स्वात्मप्रभारूपेषु रश्मिष्वित्यर्थः । व्याप्तत्वादिति सम्बद्धत्वादित्यर्थः । तस्य प्रत्यक्षत्वमाह । स एष इति ॥ वैश्वानर इति नरा जीवा विश्वे च ते नराश्च विश्वानराः स एव वैश्वानरः सर्व्वजीवात्मक इत्यर्थः । विश्वरूपः सर्व्वप्रपञ्चात्मक इति भेदः । उक्तं वस्त्विति आदित्यस्योक्तं माहात्म्यमित्यर्थः । विश्वरूपमित्यादिद्वितीयान्तानां सहस्ररश्मिरित्यादिप्रथमान्तानां सामानाधिकरण्येनान्वयायोगादध्याहारं कृत्वा वाक्यभेदेन व्याचष्टे । स्वात्मानमित्यादिना ॥ समिथुनमुत्पादयत इत्युपक्रान्तं मिथुनमुपसंहरति । यश्चासाविति ॥ यश्चासौ चन्द्रमा यश्चामूर्त्तः प्राणस्तदेकं मिथुनं सर्व्वं सर्व्वात्मकमित्यन्वयः । एतौ मे बहुधाः प्रजाः करिष्यत इत्युक्तं तत्केन प्रकारेणेति पृच्छति । कथमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणञ्चोत्तरञ्च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्त्ते कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त

यश्चासौ चन्द्रमा मूर्त्तिरन्नममूर्त्तिश्च प्राणोऽत्रादित्यस्तदेतदेकमेतन्मिथुनं कथं सर्व्वं प्रजाः करिष्यत इति । उच्यते तदेव । कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तदनन्यत्वाद्रयिप्राणस्तन्मिथुनात्मक एवेत्युच्यते तत्कथं तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गौ द्वौ दक्षिणं चोत्तरञ्च । द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे याभ्यां दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्म्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्म्मवताञ्च लोकान् विदधत् । कथं तत्र च ब्राह्मणादिषु ये वैतदुपासत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयसच्छब्दः । इष्टञ्च पूर्त्तञ्च इष्टापूर्त्ते इत्यादि कृतमेवोपा-

---

रयिप्राणयोः सम्वत्सरादिद्वारा प्रजास्रष्टृत्वमित्याह । उच्यत इति॥ तदेव मिथुनमेव संवत्सरः कालः । स च प्रजापतिः प्रजापत्यात्मकमिथुनं निर्व्वर्त्त्यैत्यादिनेत्याह । तन्निर्व्वर्त्यत्वादिति ॥ तदुपपादयति । चन्द्रेति॥ चन्द्रनिर्व्वर्त्यास्तिथय आदित्यनिर्व्वर्त्यान्यहोरात्राणीति विभागस्तन्निर्व्वर्त्यत्वेऽपि कालस्य कथं तदात्मतेत्याशङ्क्य कार्य्यकारणयोरभेदादित्याह । तदनन्यत्वादिति ॥ न केवलं तिथ्यादिद्वारा चन्द्रादिनिर्व्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किन्त्वयनद्वारापीति वक्तुं तस्यायने इत्यादिवाक्यं तत्प्रश्नपूर्व्वकं व्याचष्टे । तत्कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्व्वर्त्यत्वं कुतो हेत्वन्तरादित्यर्थः । केवलकर्म्मिणां लोकान् विदधद्दक्षिणेन याति । ज्ञानयुक्तकर्म्मवतां लोकान् विदधदुत्तरेण यातीत्यन्वयः । सवितेत्युपलक्षणं चन्द्रस्यापि ज्यैष्ठादि दक्षिणायनं मार्गशीर्षाद्युत्तरायणमिति श्रुतिषु प्रसिद्धेः । ततश्च कर्म्मिणां लोकान् विधातुं तयोर्दक्षिणोत्तराभ्यां याम्योत्तर-

एव पुनरावर्त्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥९॥

सते नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमसं चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यांशं रयिमन्नभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रमसस्य । तएव च कृतक्षयात्पुनरावर्त्तन्ते इमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति ह्युक्तम् । यस्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेनाभिनिर्वर्त्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्त्तकर्म्मणा ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थाः । तस्मात्स्वकृतमेव दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिरन्नं यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितचन्द्रः ॥ ९ ॥

लोकाभ्यां गमनात्तन्निमित्तत्वाच्चायनद्वयप्रसिद्धेस्तन्निर्व्वर्त्यत्वं तयोरनयोरिति तद्द्वारा सम्वत्सरस्यापि तन्निर्व्वर्त्यत्वमित्यर्थः ॥ चन्द्रादित्ययोः कथं लोकविधायकत्वमिति पृच्छति । कथमिति ॥ चन्द्रादित्यनिर्व्वर्त्यदक्षिणोत्तरायणद्वारा लोकप्राप्तेः प्राप्यस्य लोकस्यापि चन्द्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्तद्विधायकत्वमिति तद्ये ह वा इत्यादिवाक्येन परिहरति । तत्रत्वेति ॥ इष्टञ्चेति ॥ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानामुपलम्भनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते । वापीकूपतड़ागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयत इत्युभयोर्भेदः कृतमित्युपासत इति । कृतशब्दोपरितनमितिशब्दमिष्टापूर्त्ते इति पूर्त्तशब्दोपर्य्यक्ष्यादिशब्दपर्य्यायतया व्याचष्टे । इत्यादीति ॥ दत्तमादिशब्दार्थः । कृतमेवोपासते कार्य्यमेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । इदञ्च विशेषणं पुनरावृत्तौ हेतुतयोक्तम् । कृतरूपेष्ट्यादिजन्यत्वाच्चन्द्रस्यापि कृतत्वेनानित्यत्वात्पुनरावृत्तिरित्याह । कृतरूपत्वादिति ॥ पुनरावृत्तौ मन्त्रवाक्यं प्रमाणयति । इमं लोकमिति ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः॥१०॥

अथोत्तरेणायनेन प्राजापत्यं प्राणमत्तारमादित्यमभिजयन्ते। केन। तपसा इन्द्रियजयेन विशेषतो ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्यया च प्रजापत्यात्मविषययात्मानं प्राणं सूर्य्यं जगतस्तस्थुषश्चान्विष्याहमस्मीति विदित्वाऽऽदित्यमभिजयन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति एतद्वै आयतनं सर्व्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्रयः एतदमृतमविनाशि अभयम् अत एव भयवर्जितं न चन्द्रवत्क्षयवृद्धिभयवदेतत्परायणं परागतिर्विद्यावतां कर्म्मिणाञ्च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्ते यथेतरे केवलकर्म्मिण इति यस्मादेषोऽविदुषां निरोध आदित्याद्धि निरुद्धा अविद्वांसो नैते संवत्सरमादित्यमात्मानं

अथेति मार्गान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः। प्रजापत्यात्मविषयेति तत्तादात्म्यविषयेत्यर्थः॥ आदित्यमभिजयन्त इति पूर्व्वमन्वयार्थमुक्तमिदानीं व्याख्यानार्थमिति द्रष्टव्यम्। सामान्यमिति समष्टिरूपमित्यर्थः। विद्यावतामिति कर्म्मानधिकारिणाम् अतएव केवलोपासनवतामित्यर्थः। कर्म्मिणाञ्च ज्ञानवतामिति समुच्चयवतामित्यर्थः। ननु केवलकर्म्मिणामप्यादित्यप्राप्त्यावपुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामादित्यप्राप्तिरेव नास्तीति वक्तुमित्येष इति वाक्यं व्याचष्टे। इति यस्मादिति॥ तस्मात्तेषामादित्यप्राप्तिरनाशङ्क्येति शेषः। यद्वा तस्यायने इत्यारभ्य इत्येष इति। अतः श्रुतिवाक्यमनयोः रयिप्राणरूपत्वप्रतिपादनपरतया व्याख्येयम्। तथाहि संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुननिर्व्वर्त्यत्वे रयिप्राणरूपत्वञ्च वक्तव्यं

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विच-

---

प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि संवत्सरः कालात्माऽविदुषां निरोधः । तत्तत्रास्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पञ्चर्त्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य तैरसौ पादैरिवर्त्तुभिर्वर्त्तते । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्व्वस्य जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य द्वादशमासा ऋतवोऽवयवा आकरणं वा अवयविकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिं दिवः क्व लोकात्परे ऊर्द्धे ऊर्द्धस्थाने तृतीयस्यां दिवीत्यर्थः । पुरीषिणं पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । विचक्षणं निपुणं सर्व्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपे चक्रे सततं गतिकालात्मनि-

---

तत्कथमिति पृच्छति । कथमिति ॥ तदवयवयोरनयोस्तद्रूपत्वं वक्तुं तयोः प्रथमं प्रसिद्धिमाह । तस्येति ॥ प्रसिद्धिमेवाह । याभ्यामिति ॥ एवमपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह । कथमिति ॥ दक्षिणायनस्य रयित्वं वक्तुं कर्म्मिणां रयिरूपचन्द्रनिर्व्वर्तकत्वमाह । तत्त्वेति ॥ लोकमिति सोमरूपं शरीरमित्यर्थः ॥ तस्य कर्म्मकृतत्वं पुनरावृत्या साधयति । कृतरूपत्वादिति ॥ रयिरूपचन्द्रस्य दक्षिणायनद्वारा प्राप्यत्वात्तस्यायनस्य तदन्तर्भाव इति वक्तुं तस्य कर्म्मिभिः प्राप्यत्वमाह । यस्मादिति ॥ एवञ्चेत्तस्य रयित्वं सिद्धमित्याह एष इति ॥ १० ॥

पितृयाणोपलक्षित इति तत्प्राप्य इत्यर्थः । ततश्च तद्विशेषणस्यायनस्यापि रयित्वमित्यर्थः । इदानीमुत्तरायणस्य प्राणत्वमाह । अथेति॥ प्राणरूपादित्यप्रापकत्वादुत्तरायणस्य तस्यापि प्राणत्वमिति संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुनात्मकत्वमिति तत्कार्य्यत्वं युक्तमिति भावः ॥ अस्य कर्म्मसाध्यचन्द्रवैलक्षण्यमाह । एतद्वा इति ॥ इतरसर्व्वं समानम् ॥ अस्मि-

क्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥११॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः

षडरे षड़्तुमिति आहुः सर्व्वमिदं जगत्कथयन्ति। अर्पितमरा इव रथनाभौ निविष्टमिति। यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतिर्यदि सप्तचक्रः षडरः सर्व्वथापि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्षणोऽपि जगतः कारणं ॥११॥

अस्मिन्निदं श्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते। मासो वै प्रजापति-

र्थे इति संवत्सरस्वरूप इत्यर्थः। इयं कल्पनेति पञ्चधा कल्पनेत्यर्थः। जनयितृत्वादिति संवत्सरात्मककालस्य सर्व्वजनकत्वादित्यर्थः॥ सामानाधिकरण्यबहुव्रीहितया व्याख्या व्यधिकरणबहुव्रीहिर्व्वेत्याह। आकरणं वेति॥ अवयविकरणमित्यवयवित्वेन करणमित्यर्थः। पक्षद्वयेऽप्येक एवार्थः। क्व लोकादिति॥ आकाशरूपादन्तरिक्षलोकादित्यर्थः। अन्यथा स्वर्गलोकात्परस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्यामित्यनन्वयापत्तेः। उदकवन्तमिति आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरित्यर्थः। अन्ये इत्यस्य पर्व्वोर्द्धगतेमाहुरित्यनेन सम्बन्धः। उ इति तु शब्दसमानार्थे निपातः। परे तु तमेव विचक्षणमाहुरित्यन्वयः॥ किमाहुरित्यत आह। सप्तचक्र इति॥ तस्मिन्विचक्षणे सप्तचक्राद्यात्मके सर्व्वमिदं जगदर्पितमित्याहुरित्यर्थः। मतद्वयेऽपि कोऽवशोऽर्थभेद इत्यत आह यदीति॥ पूर्व्वमते ऋतूनां पादत्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनया ऽऽदित्यात्मना संवत्सरः काल एवोक्तः। द्वितीये तु हेमन्तशिशिरौ पृथक्कृत्य षण्णामृतूनामरत्वकल्पनया संवत्सरस्य परिवर्त्तनगुणयोगेन चक्रत्वकल्पनया कालप्राधान्येन सर्व्वाश्रयत्वेन च स एवोक्तः। पक्षद्वयेऽपि गुणभेदेन कल्पनाभेदेने च भेदो न धर्म्मिभेद इत्यर्थः॥ ११॥

कारणत्वे श्लोकोक्तं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह। यस्मिन्निति॥

शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्व्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥१२॥

यथोक्तलक्षण एव । मिथुनात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको भागः कृष्णपक्षो रयिरन्नं चन्द्रमा अपरो भागः । शुक्लः शुक्लपक्षः प्राण आदित्योऽत्ताग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षात्मानं प्राणं सर्व्वमेव पश्यन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन एते ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्व्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्व्वन्ति प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते यस्मादितरे तु प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति । इतरदितरस्मिन् कृष्णपक्ष एव कुर्व्वन्ति शुक्ले कुर्व्वन्तोऽपि ॥१२॥

संवत्सरस्यापि मासाहोरात्ररूपव्यतिरेकेणौषध्यादिजनकत्वाभावात्तस्य मासाद्यात्मकत्वमाह । स एवेति ॥ यथोक्तेति संवत्सररूपो रयिप्राणमिथुनात्मक इत्यर्थः । शुक्लकृष्णयोरपि दर्शपूर्णमासादिकर्म्मानुष्ठानदर्शनात् ॥ तस्मादेते ऋषय इत्यादिवाक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य शुक्लस्य प्राणात्मत्वज्ञानस्तुतिपरतया व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ यस्मात्प्राणं सर्व्वमेव सर्व्वात्मकमेव पश्यन्ति यस्माच्च प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते तस्मादित्यन्वयः । प्राणस्य शुक्लपक्षात्मकत्वात्कृष्णपक्षादिसर्व्वजगतः प्राणात्मत्वात्प्राणद्वारा कृष्णपक्षस्यापि शुक्लपक्षत्वे सति कृष्णे कुर्व्वन्तोऽपि प्रकाशात्मके शुक्ल एव कुर्व्वन्तीति शुक्लपक्षे प्राणात्वज्ञानस्य स्तुतिरित्यर्थः ॥ एतत् स्तुत्यर्थमेव ज्ञानरहितान्निन्दति । इतरे त्विति ॥ ये तु सर्व्वात्मानं प्राणं न पश्यन्त्यज्ञत्वात्तेषां शुक्लपक्षः प्राणत्वेनाज्ञायमानत्वादज्ञानात्मकः सन् कृष्णपक्षत्वमापद्यते अतः शुक्ले कुर्व्वन्तोऽपि अदर्शनात्मकत्वात्प्रकाशरहिते कृष्ण एव कुर्व्वन्तीति ते निन्द्यन्त इत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं स्तुत्याहृढं करोति । इतर इति ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति। ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥१३॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्त-

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते। पूर्व्ववत्। तस्याप्यहरेव प्राणोऽत्ताऽग्नी रात्रिरेव रयिः पूर्व्ववत् प्राणमत्तारमात्मानं वै एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छिद्याऽपनयन्ति। के। ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मिथुनमैथुनमाचरन्ति मूढाः। यत एवं तस्मात्तन्न कर्त्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः। यद्रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्य्यमेव तदिति प्रशस्तत्वादृतौ भार्य्यागमनं कर्त्तव्यमिति। अयमपि प्रासङ्गिको विधिः। प्रकृतन्तूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्व्रीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः ॥१३॥

एवं क्रमेणाहोरात्रः प्रजापतिरन्ने विपरिणम्यते अन्नं वै प्रजापतिः। कथम्। ततस्तस्माद्ध वै रेतो नृबीजं तत्प्रजा

रयिः पूर्व्वदर्शित। रयिरन्नं चन्द्रमा इत्यर्थः। अहः प्राणत्वोक्तिप्रसङ्गादह्नि मैथुनं निषेधति। प्राणमिति॥ ऋतमिति॥ कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति पृष्टमित्यर्थः। पूर्व्वोक्तं सर्व्वमेतदुपयोगितयोक्तं न तु साक्षात्पृष्टमिति भावः॥ १३॥

एवं क्रमेणेति रयिप्राणसंवत्सरादिक्रमेण परिणम्य व्रीह्याद्यात्मना

स्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥१४॥

तद्ये ह तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते। तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्य्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

कारणं तस्माद्योषिति सिक्तादिमा मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति। तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रान्तेनान्नरेतोद्वारेणेमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥१४॥

तत्रैवं सति ये गृहस्था ह वै इति प्रसिद्धस्मरणार्थौ निपातौ। तत्प्रजापतेर्व्रतम्। ऋतौ भार्य्यागमनं चरन्ति कुर्व्वन्ति तेषां दृष्टफलमिदम्। किम्। ते मिथुनं पुत्रं दुहितरञ्चोत्पादयन्ते। अदृष्टञ्च फलमिष्टापूर्त्तदत्तकारिणां तेषामेव। एष यश्चान्द्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयानलक्षणो येषां तपः स्नातकव्रतादीनि ब्रह्मचर्य्यम्। ऋतावन्यत्र मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्य्यम्। येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्त्तते ॥१५॥

व्यवस्थितः सन् अन्नं वै प्रजापतिरन्नात्मको जातः प्रजापतिरित्यन्वयः। कथमिति ॥ अन्नरूपत्वेऽपि तस्य कथं प्रजाजनकत्वमित्यर्थः। तत इति भक्षितादन्नादित्यर्थः। रेत इति ॥ शोणितस्याप्युपलक्षणं तुल्यत्वादिति। प्रजापतिव्रताचरणमात्रेणादृष्टफलं चन्द्रलोकः प्राप्यते मूर्खाणामपि प्रसङ्गादत आह। इष्टापूर्त्तेति ॥ चान्द्रमसो ब्रह्मलोक इत्यपरब्रह्मणः प्रजापतेरंशत्वाद्रयिरूपस्य चन्द्रस्य ब्रह्मलोकत्वमित्यर्थः। इष्टादिकारिणां तप आदिकमपि चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमपेक्षितमित्यत आह। येषां तप इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥१६॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥१॥

यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्तोऽसौ । केषां तेषामित्युच्यते । यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसंव्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्मं कौटिल्यं वक्रभावोऽवश्यम्भावि । तथा न येषु जिह्मम् । यथा च गृहस्थानां क्रीडादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु तत्तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते । माया नाम बहिरन्यथात्मानं प्रकाश्यान्यथैव कार्य्यं करोति सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा येष्वधिकारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते तत्साधनानुरूप्येणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्म्मवतां गतिः । पूर्व्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्म्मिणां चन्द्रलोक इति ॥१६॥ इति प्रथम प्रश्नभाष्यं समाप्तम् ॥१॥

तेषामसौ विरज इत्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्त्विति ॥ उत्तरायण इति । तेन प्राप्य इत्यर्थः । प्राणात्मभावोऽपरब्रह्मतयाऽवस्थानमित्यर्थः । असौ केषां तेषामिति तेषामसौ विरज इत्यत्र तेषामित्यनेन केषां निर्द्देश इति प्रश्नार्थः । न येषु जिह्ममित्यत्र जिह्मादिशब्दं व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥ मायाग्रहणं तादृशानां दोषाणामुपलक्षणमिति वदन् वाक्यार्थं सङ्गृह्य दर्शयति । मायेत्येवमिति ॥ भिक्षुष्विति परमहंसव्यतिरिक्तानां कुटीचराणां ग्रहणम् । तेषां ब्रह्मलोकादौ विरक्तत्वेन तत्रानर्थितत्वात् ॥ इतिशब्दार्थमाह । इत्येषेति ॥ ॥१६॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥१॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥१॥

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमत्तृत्वञ्चास्मिञ्छरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते । अथानन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । हे भगवन् कत्येव देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते ॥ कतरे बुद्धीन्द्रियकर्म्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः प्रधानः कार्य्यकारणलक्षणानामिति ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरस्यैतेन प्रश्नेन सङ्गतिमाह । प्राणोऽत्तेति ॥ अवधारयितव्यमिति ॥ अत्ता विश्वस्य सम्पतिरित्यत्तृत्वस्यैषोऽग्निस्तपतीत्यारभ्यारा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायस इत्यादिना च प्रजापतित्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पूर्वं गतिश्रवणेन विरक्तस्यापि चित्तैकाग्र्यं विना वक्ष्यमाणात्मना सिद्धेस्तदर्थं मन्दानां फलविशेषार्थं च प्राणोपासनार्थं प्रश्नद्वयारम्भः । तत्रापि श्रेष्ठत्वात्तृत्वप्रजापतित्वादिगुणनिर्द्धारणार्थं द्वितीयः प्रश्नः । तदुत्पत्त्यादिनिर्द्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं तृतीयः प्रश्न इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रजाशब्देन शरीरमेव गृह्यते न जीवस्तस्य प्राणधारकत्वेन तद्धार्य्यत्वाभावादित्याह । शरीरेति ॥ विभक्तानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । समाहात्म्यख्यापनमिति अवकाशदानादि कमाकाशादीनां माहात्म्यं तस्य ख्यापने तस्य लोकान् प्रति प्रकटनं तत्प्रकाशयन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः । पाकं पचतीति वदवकाशदानादिकं स्वस्वकार्य्यं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥१॥

तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च। ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥२॥

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच ॥ आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्नि रापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भकाणि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रमित्यादीनि कर्म्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि च शरीरं धारयन्ते। तन्मध्ये कर्म्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि शरीरे स्वमाहात्म्यज्ञापनं प्रकाशयन्ते कार्य्यलक्षणाः करणलक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिवदन्ति स्पर्द्धमानाः श्रेष्ठतायै। कथं वदन्ति। वयमेतद्वाणं शरीरं कार्य्यकारणसङ्घातमवष्टभ्य प्रासादमिव स्तम्भादयोऽविशिथिलीकृत्य विधारयामो विस्पष्टं धारयामः। मयैवैकेनायं सङ्घातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

एष देव इति वक्ष्यमाणाभिवदनादिव्यवहारसिद्धर्थं चेतनत्वं सम्भावयितुं देव इति विशेषणम्। अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषणानुगतिभ्यामिति न्यायेनाकाशाद्यभिमानिदेवताग्रहणार्थम्। तच्च विशेषणं वाय्वादिष्वपि सर्वत्र सम्बध्यते। वाग्ग्रहणं कर्म्मेन्द्रियोपलक्षणार्थम् ॥ चक्षुरादिग्रहणं ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थमिति मत्वाह। कर्म्मेन्द्रियेति कार्य्यलक्षणाःशरीराकारेण परिणता आकाशादयः। करणलक्षणानीन्द्रियाणि माहात्म्यमिति आकाशादीनामवकाशदानादिरूपं शरीरधारणैकदेशात्मकं प्रकाश्यं स्वकार्य्यं प्रकाश्य सर्वलोकप्रकटं यथा तथा कृत्वाभिवदन्ति अभितः सर्वतः कृत्स्नं शरीरधारणं प्रत्येकं वयमेव कुर्म इति [illegible] । वाणमिति ॥ वातीति [illegible]दाहा। तति

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ॥३॥

तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा

तानेवमभिमानवतो वरिष्ठः प्राणो मुख्य उवाचोक्तवान् । मा मैवं मोहमापद्यथ अविवेकतयाऽभिमानं मा कुरुत यस्मादहसेवैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधारयामीति ॥ ३ ॥

इत्युक्तवति चास्मिंस्तेऽश्रद्दधाना अप्रत्ययवन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति । स च प्राणः तेषामश्रद्दधानतामालक्ष्याभिमानादूर्द्ध्वमुत्क्रामत इवोत्क्रामति इवेदमुत्क्रान्तवानिव सरोषान्निरपेक्षस्तस्मिन्नुत्क्रामति यद्वृत्तं तद्दृष्टान्तेन प्रत्यक्षीकरोति । तस्मिन्नुत्क्रमति सति अथानन्तरमेवेतरे सर्व्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्ते उत्क्रामन्ति

कुत्सितं गन्धं वहतीति वा । विनाशं गच्छतीति वा । देशाद्देशान्तरं गच्छतीति वा वाणम् । वाणमिव वाणं कार्य्यकरणसङ्घातं शरीरमित्यर्थः ॥२॥

कथमेतदिति । एतत्तु अहमेवैतदित्याद्युक्तम् । एवं यथाभूतं कथमित्यर्थः ॥३॥

उत्क्रान्तवानिवेति ॥ अत्यन्तोत्क्रान्त्यभावादिवशब्दः । निरपेक्ष इति स्वयमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेनेति तत्र यथेति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥४॥

नमुत्क्रामन्तं सर्व्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति॥४॥

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतञ्च यत् ॥५॥

उच्चक्रमुः। तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व्वे एव प्रतिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता अभूवन् । तद्यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्व्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्वा एव प्रतिष्ठन्ते प्रतिष्ठन्ति। यथाऽयं दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रञ्चेत्यादयस्त उत्सृज्याश्रद्दधानतां बुध्वा प्राणमाहात्म्यञ्च प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

कथमेष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति। तथैष सूर्य्यः सन् प्रकाशते। तथैष पर्जन्यः सन् वर्षति। किञ्च मघवानिन्द्रः सन् प्रजाः पालयति जिघांसत्यसुररक्षांसि। एष वायुरावहप्रवाहादिभेदः। किञ्चैष पृथिवी रयिर्देवः सर्व्वस्य जगतः सन् मूर्त्तमसदमूर्त्तञ्चामृतञ्च यद्देवानां स्थितिकारणं किञ्च बहुना ॥ ५ ॥

सूर्य्यः सन्निति तपतीत्यनुषङ्गः। सन्तापयतीत्यर्थः। आवहप्रवाहावित्यावहादयः सप्त वायुगुणास्तथा भूतः सन् घान् ज्योतिश्चक्रात् वहतीति शेषः। एष देवः पृथिवी सन् सर्व्वस्य जगतो धारयिता। रयिश्चन्द्रः सन् सर्व्वं पुष्णातीत्यर्थः। सूद्रादीति॥ प्राणाच्छ्रुतात् खं वायुर्ज्योतिरापः इत्यादिना वक्ष्यमाणषोडशकलात्मक इत्यर्थः

५॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
ऋचो यजूꣳषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥६॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।
तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥७॥

अरा इव रथनाभौ श्रद्धादिनामान्तं सर्व्वं शरीरं स्थितिकाले प्राणे प्रतिष्ठितम् । तथा ऋचो यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यश्च यज्ञःक्षत्रञ्च सर्व्वस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादिकर्म्मकर्तृत्वेऽधिकृतञ्चैवैष प्राणः सर्व्वम् ॥ ६ ॥

किञ्च । यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि पितुर्मातुश्च प्रति प्रतिरूपः सन् प्रतिजायसे प्रजापतित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव मातृपितृत्वं सर्व्वदेहदेह्याकृतिच्छन्न एकः प्राणः सर्व्वात्मासीत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थाय इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राणचक्षुरादिद्वारैर्बलिं हरन्ति । यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्व्वशरीरेष्वतस्तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तम् । भोक्ता हि यस्त्वं तवैवान्यत्सर्व्वं भोज्यम् ॥ ७ ॥

ब्रह्म चेति ब्राह्मणजातिरित्यर्थः ॥ चशब्दार्थमाह । यज्ञादीति ॥ अधिकृतं सर्व्वमेवेत्यन्वयः ॥६॥

किञ्चेति यः प्रजापतिर्व्विराट् सोऽपि त्वमेवेत्यन्वयः । पितुर्गर्भे रेतोरूपेण मातुर्गर्भे पुत्ररूपेण यश्चरति यश्चानयोरेव प्रतिरूपः सन् सदृशः सन् यः प्रजायते स त्वमेव प्रजायस इत्यन्वयः प्रतिशब्दार्थः उक्तः प्रतिरूप सन्निति ॥ ननु प्राणस्य पुत्ररूपत्वमेवोक्तं न तु पितृ-

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा। ऋषीणाञ्चरितं सत्यमथर्व्वाङ्गिरसामसि ॥८॥

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता। त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्य्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः॥९॥

किञ्च देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि त्वं वह्नितमः हविषां प्रापयितृतमः। पितॄणां नान्दीमुखे श्राद्धे या पितृभ्यो दीयते स्वधाऽन्नं सा देवप्रदानमपेक्ष्य प्रथमा भवति। तस्या अपि पितृभ्यःप्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः। किञ्च ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणानामङ्गिरसामङ्गिरसभूतानामथर्व्वणां तेषामेव प्राणो वा ऽथर्व्वा इति श्रुतेः। चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥ ८ ॥

किञ्चेन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्य्येण। रुद्रोऽसि हरन् जगत्। स्थितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता त्वमेको जगतः सौम्येन रूपेण। त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरसि उदयास्तमयाभ्यां सूर्य्यस्त्वमेव च सर्व्वेषां ज्योतिषाम्पतिः ॥ ९ ॥

मातृरूपत्वं तत्कस्मादित आह। प्रजापतित्वादेवेति। तस्य सर्व्वात्मत्वादित्यर्थः॥ निष्कृष्टार्थमाह। सर्व्वदेहेति। अत्रापि निष्कृष्टार्थमाह। भोक्ता हीति। अतस्त्व वेत्यतःशब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥७॥

हविषां प्रापयितृतम इति॥ वह्निशब्दो वहनाद्वह्निरिति यौगिक इत्यर्थः। प्रथमा भवतीति यज्ञादिदेवकर्मणि प्रथमं नान्दीमुखश्राद्धस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्सा प्रथमेत्यर्थः। ऋष गताविति धातोर्ज्ञानार्थत्वा-

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति॥१०॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैकर्षिरत्ता विश्वस्य

यदा पर्जन्यो भूत्वाभिवर्षसि त्वम् अथ तदान्नं प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्व्वन्तीत्यर्थः । अथवा प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंवर्द्धितास्त्वदभिवर्षणदर्शनमात्रेण चानन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्तिष्ठन्ति । कामाय इच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥ १० ॥

किञ्च प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्त्तुरभावादसंस्कृतो व्रात्यस्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः। हे प्राण एकर्षिस्त्वमाथर्व्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाऽग्निः सन्नत्ता सर्व्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्व्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः। साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्वनो-

---

हविशब्दस्य ज्ञानजनकचक्षुराद्यर्थत्वमित्यर्थः । अङ्गिरसभूतानामिति ॥ प्राणाभावेऽङ्गानां शोषदर्शनात्तेषामङ्गिरसत्वमित्यर्थः । मुख्यप्राणस्याथर्व्वत्वं श्रुतभिहितं यद्यपि तथापि चक्षुरादिनामपि तदंशत्वादथर्व्वशब्दार्थत्वमिति भावः । इहेन्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते मघवानित्यनेन त्विन्द्र उक्त इति भेदमाह । इन्द्रः परमेश्वर इति ॥ वीर्य्येण संहारसामर्थ्येनेत्यर्थः । सौम्येनेति विष्णादिरूपेणेत्यर्थः ॥८॥९॥१०॥

असंस्कृत इति । संस्कारहीनो व्रात्य इति स्मृतेरित्यर्थः । अनेन

सत्पतिः । वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मात-
रिश्व नः ॥११॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे
या च चक्षुषि। या च मनसि सन्तता शिवां
तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।

ऽस्माकम् । अथवा मातरिश्वनो वायोस्त्वम् । अतश्च सर्व्व-
स्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥ ११ ॥

किंबहुना । या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्व्वती । या श्रोत्रे या च चक्षुषि या मनसि सङ्कल्पादिव्यापारेण सन्तता समनुगता तनूस्तां शिवां शान्तां कुरु मोत्क्रमीरुत्क्रमणेनाशिवां माकार्षीरित्यर्थः ॥ १२ ॥

किं बहुना । अस्मिँल्लोके प्राणस्यैव वशे सर्व्वमिदं यत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रति-

---

स्वतः शुद्धत्वं विवक्षितमित्याह । स्वभावत एवेति ॥ मातरिश्वेति मातरिश्व इत्यत्र नलोपश्छान्दस इत्यर्थः । वायोस्त्वमिति पितेत्यनुषङ्गः । अस्मिन्व्याख्याने वायुमात्रपितृत्वादस्मदादिसर्व्वपितृत्वमनुक्तं स्यादत आह । अतश्चेति ॥ अस्मदादिसर्वजनकत्वाद्वायोस्तस्यानेकस्याकाशात्मनः प्राणस्य सर्वजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ वाचि प्रतिष्ठितेति ॥ वाच्यपानरूपा तनूः प्रतिष्ठिता । श्रोत्रे व्यानरूपा । चक्षुषि प्राणरूपा ॥ मनसि समानरूपा । स प्राणस्तच्चक्षुः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं सोऽपानः सा वाक् स समानस्तन्मन इति श्रुतेरित्यर्थः । उत्क्रमणेति प्राणोत्क्रमणे सत्यपानाद्यात्मिका वागादिरूपा तनूः अशिवा कार्य्या-

मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञाञ्च विधेहि न इति ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्य-

---

स्थितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एव ईशिता र-क्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मान्रक्षस्व पालयस्व । त्वन्नि-मित्ता हि ब्राह्म्यः क्षात्रियाश्च श्रियस्तास्तु श्रीश्च प्रज्ञाञ्च त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्व्वात्मना यो वागादिभिः प्राणैः स्तुत्यागमितमहिमानः स प्रजापतिरेवेत्यवधृतम् ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रश्नभाष्यम् ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणोह्येवं निर्द्धारिततत्त्व उपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात् स्यादस्य कार्य्यत्वमतः पृच्छामि । भगवन् कुतः कस्मात्कारणादेष यथावधृतः प्राणो जायते । जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषे-णायात्यस्मिञ्छरीरे । किन्निमित्तकमस्य शरीरग्रहणमभि-

---

योग्या स्यादित्यर्थः । ब्राह्म्य इत्यृगादिमन्त्ररूपा ब्राह्म्यः श्रियः ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः । क्षात्रयः प्रसिद्धा धनाद्यैश्वर्य्यरूपाः । अस्मिन्प्रश्ने निर्द्धारितं गुणं सङ्गृह्याह । इत्येवमिति ॥ इदं वरिष्ठत्वादेरुपलक्षणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रश्नभाष्यटीका ॥ २ ॥

एवं प्रजापतित्वात्तृत्वादिगुणजातं निर्द्धार्य्य प्राणस्योत्पत्त्यादि निर्द्धारयन् तदुपासनां विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति । अथेति ॥ वैद-र्भिप्रश्नानन्तरमित्यर्थः । प्राणैरिति वैर्वागादिप्राणैराकाशादिभिश्च प्रा-

स्मिञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्राति
ष्ठते केनोत्क्रमते कथं वाह्यमभिधत्ते कथम
ध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचाति प्रश्नान् पृच्छसि
ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

आत्मन एष प्राणो जायते। यथैषा

त्यर्थः। प्रविष्टश्च शरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रतिष्ठते प्रतितिष्ठति। केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरादुत्क्रमते उत्क्रामति। कथं वाह्यमधिभूतमधिदैवञ्चाभिधत्ते धारयति। कथमध्यात्ममिति धारयतीति शेषः ॥ १ ॥

इत्येवं पृष्टस्तस्मै स होवाचाचार्य्यः। प्राण एव तावद्दुर्व्विज्ञेयत्वाद्विषमप्रश्नार्हस्तस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छस्यतोऽतिप्रश्नान् पृच्छसि। ब्रह्मिष्ठोऽसीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदतस्तुष्टोऽहं तस्मात्ते तुभ्यं प्रब्रवीमि यत् पृष्टं शृणु ॥ २ ॥

आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेवैष उक्तः प्राणो

णस्य तत्त्वमुपलब्धं तैरित्यर्थः। प्राणस्य पूर्व्वोक्तमहिमत्वादिदेवोत्पत्तिशङ्काभावात्कुत इति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह। अपि संहतत्वादिति ॥ अनेकात्मकत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः। शरीरग्रहणमिति शरीरप्रवेश इत्यर्थः। प्रातिष्ठत इत्यङ्प्रश्लेषाद्दीर्घत्वम् ॥ विषमेति विषमं दुर्घटं यथा प्रश्नार्हमित्यर्थः। अतिप्रश्नानिति त्वद्वदन्येषां प्रश्नानतिक्रान्तानन्यदीयप्रश्नागोचरान् सूक्ष्मप्रश्नान् प्रष्टव्यार्थानित्यर्थः। अतिशयेनेत्यपेक्षयाऽतिशयितं मुख्यम् ॥ ब्रह्मविदिति प्रोत्साहार्थं स्तौतीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुष अक्षरात्परतः परः। एतस्माज्जायते प्राण

पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष

जायते । कथमित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोके एषा पुरुषे शिरःपाण्यादिलक्षणे निमित्ते छाया नैमित्तिकी जायते तद्वदेतस्मिन् ब्रह्मण्येतत्प्राणाख्यं छायास्थानीयमनृतरूपं तत्त्वं सत्ये पुरुषे आततं समर्पितमित्येतत् । छायैव देहे मनोकृतेन मनःकृतेन मनःसङ्कल्पेच्छादिनिष्पन्नकर्म्मनिमित्तेनेत्येतद्वक्ष्यति हि पुण्येन पुण्यमित्यादि । तदेव सक्तः सह कर्म्मणेति च श्रुत्यन्तरात् । आयात्यागच्छत्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव ग्रामादिष्वधिकृतान्विनियुङ्क्ते । कथम् । एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेव यथा दृष्टान्तः । एष मुख्यः प्राण

इति मन्त्रौ अत्र संवादयितुं तद्गतविशेषणान्याह । परस्मादिति । अत्र दृष्टान्त इति तस्यानृतत्वार्थं दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थः । छायेति प्रतिबिम्बादिरूपेत्यर्थः । एतस्मिन्निति प्रकृतजनके आत्मनि ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ कथमायातीत्यस्योत्तरमाह । मनोकृतेनेति ॥ सन्धिरार्षः । तदेव सक्त इत्यस्य कर्म्मिणो मनो यस्मिन् फले निषक्तं संसक्तं आसक्तः सन् तदेव फलं कर्म्मणा सह एतीति श्रुतौ च शरीरग्रहणं कर्म्मसाध्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ।

आत्मानं वा प्रविभज्येत्यस्योत्तरं दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ इतरानिति इतरांश्चक्षुरादीन् यथास्थानं अक्ष्यादि गोलकस्थाने सन्निधत्ते सन्निधापयति । आत्मभेदान् मुख्यप्राणस्य वृत्तिभेदान् प्राणापानादीन्

प्राणः। इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्ते॥ ४॥

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः। एष

इतरान् प्राणांश्चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक् पृथगेव यथास्थानं सन्निधत्ते विनियुङ्क्ते॥ ४॥

तत्र विभागः। पायूपस्थे पायुश्च उपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन्। अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्व्वंस्तिष्ठति सन्निधत्ते। तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रञ्च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे। मुखनासिकाभ्याञ्च मुखञ्च नासिका च मुखनासिके ताभ्यां मुखनासिकाभ्याञ्च निर्गच्छन् प्राणः स्वयं सम्राट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति। मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम्। समानमशितं पीतञ्च समं नयतीति समानः। एष हि, यस्माद्यदेतद्भुतं भुक्तं पीतञ्चात्माग्नौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति, तस्मादशितपीतेन्धनादग्नेरौदर्य्याद्धृदयदेशादेताः सप्तसङ्ख्याका अ-

---

पाय्वादिषु नियुङ्क्त इत्यत्र स्थित्वा नेत्रादीनां चक्षुरादिस्थानानां स्पष्टत्वात्तानि नोक्तानीति द्रष्टव्यम्। यः कुर्व्वंस्तिष्ठति तं सन्निधत्ते विनियुङ्क्त इत्यर्थः। मध्येति प्राणापानयोर्मध्ये या नाभिस्तस्यां समानः प्रतितिष्ठतीत्यन्वयः॥ समानशब्दार्थमुक्त्वा स्तुत्यारूढं करोति। एष हीति॥ आत्माग्नाविति आत्मनि शरीरेऽग्निस्तस्मिन्नित्यर्थः। एवं हुतपदबलादन्नस्य हविष्ट्वं जाठराग्नेराहवनीयत्वं प्रक्षेपस्य होमत्वञ्चोक्त्वा शीर्षण्यसप्तद्वारान्निर्गतानां ज्ञानानामर्च्चिष्ट्वं वक्तुं तस्मादेता इति वाक्यं व्याचष्टे। तस्मादिति॥ सप्तेति॥ अग्नेरौदार्य्याद्धेतोः

ह्येतद्धुतमन्नं समन्नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा। अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वास

र्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति शीर्षण्यः। प्राणद्वारा दर्शनश्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्रकाश इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष। पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाशे एष आत्मा आत्मसंयुक्तो लिङ्गात्मा जीवात्मेत्यर्थः। अत्रास्मिन् हृदये एतदेकशतमेकोत्तरशतं सङ्ख्यया प्रधाननाडीनां भवतीति। तासां शतं शतमेकैकस्यां प्रधाननाड्यां भेदाः। पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे द्वे सहस्रेऽधिकसप्ततिश्च सहस्राणि। सहस्राणां द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रति प्रतिनाडीशतसङ्ख्यया प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति। आसु नाडीषु

प्राप्तपरिपाकादन्नरसादन्ननाडीद्वारा देहं प्राप्तं नाडीस्थानं हृदयं प्राप्तादन्नरसादिति शेषः ॥ दर्शनद्वयं श्रवणद्वयं प्राणद्वयंमुखञ्चैकं रसनामिति सप्तार्चिषः। जाठराग्निपाकजन्यान्नरसबलेन दर्शनादीनां प्रवृत्तेः। तेषु तदर्चिष्ट्वारोप इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्यानस्य नाडीरूपं स्थानं दर्शयितुं नाडीनामुत्पत्तिस्थानं वक्तुमाह। हृदीत्यादिना॥ हृदयस्य लिङ्गात्मस्थानत्वोक्तेः। प्रयोजनन्तु केचिद्योगिनो नाभिकन्दस्य नाड्युत्पत्तिस्थानत्वं वदन्ति। तन्निराकरणं तत्रैव लिङ्गात्मनः सञ्चरणार्थं नाड्यः। नाडीभिः प्रत्यवरुह्येत्यादि श्रुतेः। ततश्च लिङ्गात्मनो हृदयस्थानत्वे तत्सञ्चारमार्गभूतनाडीनामपि तदेवोत्पत्तिस्थानं अन्यथा प्रदेशान्तरस्थाननाडीनां तन्मार्गत्वायोगाद्वा

प्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिव रश्मयो हृदयात्सर्व्वतो गामिनीभिर्नाडीभिः सर्व्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्त्तते । सन्धिस्कन्धमर्म्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्य उद्भूतवृत्तिर्वीर्य्यवत्कर्म्मकर्त्ता भवति ॥ ६ ॥

सप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठतमिति श्रुतेश्चेति लिङ्गशरीरस्यात्मत्वमात्मोपाधित्वेन तद्योगादित्याह । आत्मसंयुक्त इति ॥ यस्माल्लिङ्गात्मा हृदि वर्त्तते तत्सञ्चारमार्गभूतनाड़ीनामपि तदेव स्थानमित्याह । अत्रेति ॥ नाड़ीनां शरीरविधारकत्वेन प्रसिद्धत्वं वक्तुमेतदिति विशेषणम् । तस्य स्पष्टत्वाद्भाष्ये व्याख्यानम् । एकैकस्या नाड्याः शाखानाड्यः शतं शतं भवन्तीत्याह । तासामिति ॥ ततश्च शतोत्तरमयुतं शाखानाड्य इत्यर्थः । शाखानाड़ीनां च प्रत्येकं द्व्यधिकसप्ततिसहस्राणि प्रतिशाखानाड्यः सन्तीत्याह । पुनरपीति ॥ सप्ततिरितिपदस्य सङ्ख्याप्रधानत्वे सहस्राणीत्यस्य तेन सामानाधिकरण्यायोगात् षष्ठ्यन्ततया व्याचष्टे । सहस्राणामिति ॥ प्रतिशाखेति ॥ प्रतिशाखाभ्यो निर्गतास्तच्छाखाः प्रतिशाखाः । द्वासप्ततिरित्यत्र वीप्सार्थमाह । प्रति प्रतीति ॥ प्रतिनाड़ीशतमित्यनन्तरमेकैकस्या इत्यनुषङ्गः । तथा च प्रतिनाड़ीशतमेकैकस्या नाड्याः प्रतिशाखानाडीनां द्वासप्ततिसहस्राणि भवन्तीत्यर्थः । तथा मूलशाखाप्रतिशाखानाड्यो मिलित्वा द्वासप्तकोटयो द्वासप्ततिलक्षाणि षट्सहस्रञ्च शतद्वयमेका च भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ एवं नाड़ीरुक्त्वा व्यानस्य तत्स्थानमाह । आस्विति ॥ हृत्स्थासु नाड़ीषु विद्यमानस्य व्यानस्य कथं व्यापकत्वमित्याशङ्क्य नाड़ीनां सर्व्वदेहव्याप्तेस्तत्स्थस्यापि व्यानस्य तद्द्वारा व्याप्तिरित्याह । आदित्यादिवेति ॥ यथाऽऽदित्याद्विनिर्गत्य रश्मयः सर्व्वतो गतास्तथा हृदयात्सर्व्वतो गामिन्या नाड्यस्ताभिरिति योज्यम् ॥ सा-

अथैकयोर्द्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं

अथ या तु तत्रैकशतानां नाड़ीनां मध्ये ऊर्द्ध्वगा सुषुम्ना नाड़ी तयैकयोर्द्ध्वः सन्नुदानो वायुरापादतलमस्तकवृत्तिः सञ्चरन् पुण्येन कर्म्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति। पापेन तद्विपरीतेन पापं नरकं तिर्य्यग्योन्यादिलक्षणम्। उभाभ्यां समप्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्त्तते ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं बाह्यः प्राणः स एष उदयत्युद्गच्छति। एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं

मान्येन सर्व्वशरीरव्याप्तावपि विशेषस्थानमाह। सन्धीति॥ शरीरेणोत्युच्छ्वासनिश्वासयोः प्राणापानवृत्त्योरभावे व्यानवृत्तिरुद्भवतीत्यर्थः। वीर्य्यवदिति अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यान इत्युक्ता यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि बलवता पुरुषेण साध्यानि धनुरायमनादीनि तान्यप्राणन्ननपानन् करोतीति श्रुत्यन्तरोक्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीमुदानस्य स्थानं वदन् केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरमाह यात्विति॥ उभाभ्यां समप्रधानाभ्यामिति॥ अनेन पुण्याधिक्ये देवलोकं पापाधिक्ये नरकलोकं नयतीति पूर्व्वं व्याख्यातं भवति॥ ७॥

कथं बाह्य मभिधत्ते। कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमाह। आदित्य इति॥ या देवता प्रसिद्धेति अग्निर्देवता पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोक इति श्रुतेरग्निसम्बद्धावगमादित्यर्थः। अवष्टभ्येत्यनन्तरमध्याहारेण वाक्यं पूरयति। अथ एवापकर्षणेनेति इत्तरार्थं सम्भादेव-

चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा सैषा पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्याकृष्य वशीकृत्याध एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्त्तत इत्यर्थः । अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेत्सावकाशे वोद्गच्छेत् । यदेतदन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्य आकाशस्तत्स्थो वायुराकाश उच्यते । मञ्चस्थवत् । स समानः समानमनुगृह्णानो वर्त्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराऽऽकाशस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन च यो वाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद्व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वमुखेन निखातस्य परितो विद्यमानरज्जुभिरध एवापकर्षणेन पतनाभाववदध एवापकर्षणेन शरीरस्य पतनाभावः सिद्ध्यतीत्यर्थः । अनुग्रहमिति शरीरधारणलक्षणमित्यर्थः । अन्यथेति पृथिवीदेवताया विधारणाकरणे गुरुत्वादपानेनाध आकर्षणाच्च सावकाशे भूम्यादिपतनप्रतिबन्धकाभावस्थले पतेदित्यर्थः ॥ अन्तरा यदाकाश इति वाक्यं व्याचष्टे । यदेतदिति ॥ यदिति क्लीवत्वं छान्दसमित्याह । य आकाश इति ॥ मञ्चस्थवदिति मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चशब्देन मञ्चस्था यथा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशशब्देन तत्स्थो वायुर्लक्ष्यत इत्यर्थः । समान इति ॥ सामानाधिकरण्यमनुग्राह्यानुग्राहकयोरभेदोपचारादित्याह । समानमनुगृह्णान इति ॥ एवमुत्तरत्रापि अनुग्रहहेतुमाह । समानस्येति ॥ शरीरान्तराकाशस्थत्वं समानस्य द्यावापृथिव्यन्तराकाशस्थत्वं

तेजो ह वै उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ।
पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥९॥

यद्बाह्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीरे उदानं वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजोभावो बाह्यतेजोऽनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्त्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुरुष उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमूर्षुं विद्यात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथम् । सहेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥ ९ ॥

बाह्यवायोरिति अन्तराकाशस्थत्वं तयोस्तुल्यमित्यर्थः ॥ वायुर्व्यान इत्यत्र त्वन्तराकाशस्थत्वविशेषरहितो वायुसामान्येन गृह्यत इति न पूर्व्वाभेद इत्याह । सामान्येनेति ॥ ८ ॥

तेजो ह वाव इति वाक्यं व्याचष्टे । यद्बाह्यमिति ॥ पूर्व्वमादित्यात्मकं विशेषतेज उक्तम् अत्र तेजःसामान्यमुच्यत इति न पौनरुक्त्यमित्याह । सामान्यं तेज इति ॥ एवमादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणापानसमानोदानव्यानानुग्राहकत्वोक्त्या ऽध्यात्मं प्राणादिवृत्त्यनुग्राहकत्वमुक्तम् । आदित्याग्न्याकाशसामान्यवायुतेजोरूपी सन् बाह्यमधिदैवमादित्यात्मकं धारयतीत्युक्तम् । तद्रूपेणावस्थानमेव तद्धारणं प्राणापानाद्यनुग्रहेण चक्षुराद्यनुग्रहोक्तेस्तद्द्वारा तद्बाह्याधिभूतविधारकत्वमुक्तम् ॥ स प्राणस्तच्चक्षुः सोऽपानः सा वाक् स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स वायुरिति श्रुत्यन्तरे चक्षुरादीनां प्राणाद्यात्मत्वोक्तेश्चक्षुराद्यनुग्राहकत्वोक्त्या चक्षुरादिरूपाध्यात्मविधारकत्वञ्चोक्तमिति कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमाध्यात्ममिति । अस्योत्तरमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ तेजस उदानवाय्वनुग्राहकत्वं व्यतिरेकप्रदर्शनेन साधयति । यस्मादिति ॥ यस्मात्तेजःस्वभाव

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः । सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

मरणकाले यच्चित्तो भवति तेनैष जीवः चित्तेन सङ्कल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राणवृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदा हि वदन्ति ज्ञातय उच्छ्वसति जीवतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सन् सहात्मना स्वामिना भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्म्मवशाद्यथासङ्कल्पितं यथा ऽभिप्रेतलोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

उत्क्रान्तिकृदप्युदानवायुर्वाह्यतेजोऽनुगृहीतः सन्नेव शरीरे वर्त्तते तस्माज्जीवजीवनहेतुकर्मोपरमे वाह्यतेजोऽनुग्रहाभावेनोपशान्ततेजो मुमूर्षुर्भवतीत्यन्वयः ॥ स्वाभाविकमिति जाठराग्निकृतं हस्तादिना स्वशरीरस्पर्शे सत्युष्णत्वेनोपलभ्यमानं तेज इत्यर्थः ॥ भवत्युत्पद्यत इति भवः शरीरमित्यर्थः ॥ शरीरान्तरप्रतिपत्तिरात्मनोऽक्रियस्य न सम्भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ इन्द्रियोपाधिवशादित्याह । सहेति ॥ मनसि सम्पद्यमानैरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्वेणान्वयः । उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोत्क्रान्तिक्रमप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्त्तुं यच्चित्त इत्यादि वाक्यं तदपेक्षिताध्याहारं कुर्वन् व्याचष्टे । मरणेति ॥ यच्चित्त इति यदेव तिर्य्यगादिशरीरं सम्यगिति चित्ते यस्य स यच्चित्त इत्यर्थः । प्राणं प्रत्यागमनं लोकव्यवहारेण प्रथयति । वदेति । तेजसा तेजोऽनुगृहीतयोदानवृत्त्येत्यर्थः । एवम्भूतो भोक्तोदानसंयुक्तः प्राणः कं नयतीत्यपेक्षायां तमेव भोक्तारं नयतीति वदन् वाक्यार्थमाह । स एवमिति ॥ एवकारस्य तमेवेत्यन्वयः । यथा सङ्कल्पितमिति कर्म-

य एवंविद्वान् प्राणं वेद। न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा।

यः कश्चिदेवंविद्वान् यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुष्मिकञ्चोच्यते। न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजाः पुत्त्रपौत्रादिलक्षणा हीयते हीयन्ते छिद्यन्ते। पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतया ऽमृतो ऽमरणधर्म्मा भवति तदेतस्मिन्नर्थे सङ्क्षेपाभिधायक एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥

उत्पत्तिं परमात्मनः प्राणस्यायतिमागमनं मनोकृतेन मनःकृतेन नास्मिञ्छरीरे स्थानं स्थितिञ्च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव सम्राडिव प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनम्। वाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्मञ्चैव च-

---

ज्ञानादिसाधनानुष्ठानदशायां सङ्कल्पितं मरणकाले वासनारूपेण पुनरभिव्यक्तं लोकं देवादिशरीरमित्यर्थः ॥ ९ ॥-१० ॥

एवं प्राणस्वरूपं निर्द्धार्य्य तदुपासनं विधत्ते। यः कश्चिदिति ॥ उत्पत्त्यादिभिर्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्ट आत्मनः प्राणो जायते मनः कृताभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यां शरीरं गृह्णाति। आत्मानञ्च पञ्चधा विभज्य पायूपस्थयोरपानं स्वस्वरूपम्। प्राणं चक्षुःश्रोत्रयोः। नाभौ समानम्। नाड़ीसमूहे व्यानम्। उदानञ्च सुषुम्नायां स्थापयति। उदानेनोत्क्रामन्ति वाह्यैः प्राणापानसमानव्यानोदानानुग्राहकैरादित्यपृथिवीदेवताकाशवायुतेजोरूपैरधिदैवमादित्यादिकमादित्यादिकृतानुग्रहैरध्यात्मं चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनस्त्वक्चक्षुरादिग्राह्यमधिभूतञ्च धारयति। स एवोदानवृत्त्या भोक्ता च युक्तो भोक्तारं लोकान्तरं नयति स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरत्ताऽरे इत्येवं प्राणं वेद इत्यर्थः ॥ ऐहिकफलमु-

अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुतइति ॥१२॥ इति तृतीय प्रश्नः ॥३॥

अथ हैनं सौर्य्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ।

चुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञायैवं प्राणममृतमश्नुत इति। विज्ञायामृतमश्नुत इति द्विर्वचनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रश्नभाष्यम् ॥ ३ ॥

अथ हैनं सौर्य्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्व्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम्। अथेदानीमसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियमविषयं शिवं शान्तमविकृतमक्षरं

त्वाऽऽमुष्मिकफलमाह। पतित इति॥ अमृतत्वं नात्र मुख्यं किन्तु प्राणसायुज्यमेवेत्याह। प्रणेति॥ इदन्तु कामिनः निष्कामस्य तु चित्तैकाग्र्ये तच्छुद्धिद्वारामुख्यमेवामृतत्वं भवतीति द्रष्टव्यम्। आयतिमिति आयातिमित्यर्थः। ह्रस्वं छान्दसम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रश्नभाष्यविवरणे तृतीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

एवं कर्मविद्यागतिश्रवणेन, विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तैकाग्र्ये तच्छुद्धिमतोऽत एव साधनचतुष्टयवतो मुख्याधिकारिणः परविद्योत्पत्त्यर्थं प्रश्नत्रयमारभ्यते। अथ हैनमिति॥ पूर्वं विद्ययैवामृतत्वोक्तेरुत्तरप्रश्नारम्भो व्यर्थ इत्यत आह। प्रश्नत्रयेणेति॥ संसारमित्यतो न तन्मुख्यममृतत्वमित्यर्थः॥ तस्य संसारत्वे व्याकृतत्वं हेतुमाह। व्याकृतविषयमिति॥ व्याकृताश्रयं तदन्तर्गतमित्यर्थः। साध्यसाधनलक्षणमिति साध्यसाधनसम्बन्धेन लक्ष्यतेऽभिव्यज्यते उत्पद्यत इति तथा। यद्वाऽपरब्रह्मणः प्राणस्य साध्यसाधनोभयात्मकत्वाद्वा तथा तस्मादनित्यमित्यतोऽपि संसारमित्यर्थः॥ वक्ष्यमाणात्मा तु न तथेत्याह। अ-

भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्य-

सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सवाह्याभ्यान्तरमजं वक्तव्य-
मित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते। तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्मा-
त्परादक्षरात्सर्व्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्रैवापि
यन्तीत्युक्तम्। द्वितीये मुण्डके के ते सर्व्वभावा अक्षरा-
द्विभज्यन्ते। कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापि यन्ति।
किंलक्षणं वा तदक्षरमिति। एतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्ना-
नुद्भावयति। भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे शिरःपाण्यादिमति
कानि करणानि स्वपन्ति स्वापं कुर्व्वन्ति स्वव्यापारा-

साध्येत्यादिना॥ अतीन्द्रियमविषयमिति इन्द्रियविषयत्वमतिक्रान्त-
मित्यव्याहतमकार्य्यमित्यर्थः॥ तत्र हेतुः। अप्राणमिति॥ प्राणगो-
चरत्वेन तदात्मकमिन्द्रियागोचरत्वं मनोऽगोचरत्वेन ज्ञानेन्द्रियागो-
चरत्वमुक्तम्। सुखरूपतामाह। शिवमिति॥ निवृत्तानर्थत्वमाह।
शान्तमिति। तत्र भावविकाररहितत्वं हेतुमाह। अविकृतमिति॥
अनेनोत्पत्तिपरिणामवृद्धयो निषिद्धाः। अक्षरमित्यपक्षयविनाशौ नि-
षिद्धौ। उत्पत्तिनिषेधेन तदनन्तरभाव्यस्तित्वं निषिद्धम्। अत्र सर्वत्र
हेतुः। सत्यमिति। कालत्रयेऽप्येकरूपमित्यर्थः॥ तत्र अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यादि वाक्यं मानमाह। परविद्यागम्यमिति।
दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुष इति मन्त्रमप्याह। पुरुषाख्यमिति॥ कथं
पुरुषशब्दोदितं पूर्णत्वं वाह्याभ्यन्तरवस्तुभेदादत आह। सवा-
ह्येति॥ स एव वाह्याभ्यन्तरात्मकस्तद्व्यतिरेकेण तदुभयं नास्तीत्यर्थः।
प्रश्नत्रयमिति॥ यद्यपि पञ्चमः प्रश्नोऽपरविद्याविषय एव प्रणवोपा-
सनविषयत्वात्तथापि तस्य क्रममुक्तिफलत्वेन निर्विशेषात्मैव सविशेष-
ब्रह्मप्राप्तिद्वारा पर्य्यवसानात्सोऽपि परविषय एवेति भावः। एवं
सामान्येन प्रश्नत्रयस्यापि सम्बन्धमुक्त्वा चतुर्थप्रश्नस्य प्रातिस्विकसम्बन्ध-

स्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति

दुपरमन्ते । कानि चास्मिन् जाग्रति जागरणमनिद्रावस्थाव्यापारं कुर्व्वन्ति । स्वव्यापारान् कुर्व्वन्तीत्यर्थः । कतरः कार्य्यकरणलक्षणानां य एष देवः स्वप्नान् पश्यति । स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनान्निवृत्तस्य जाग्रद्वदन्तःशरीरे यद्दर्शनम् । तत्किं कार्य्यलक्षणेन देवेन निर्व्वर्त्त्यते किं वा करणलक्षणेन केनचिदित्यभिप्रायः । उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनाबाधं सुखं कस्यैतद्भवति । तस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः कस्मिन्

माह । तत्रेति ॥ यस्मादित्यस्य किं वा तदक्षरमिति तच्छब्देनान्वयः । उक्तमिति यथा प्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपाः तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्तीति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ एतद्विवक्षयेति ॥ मन्त्रोक्तार्थविस्तरानुवादित्वादस्य ब्राह्मणस्येति भावः । अक्षरस्वरूपस्यैव विवक्षितत्वात्तन्निर्णयार्थं कानि स्वपन्तीत्यादिप्रश्नः जागरितादिना धर्मविशेषनिर्द्धारणार्थः अन्यथा तेषामात्मधर्मत्वशङ्कायां तन्निर्विशेषत्वनिर्णयासिद्धेः । भावानां स्वरूपविभागादिविवक्षा तु ताः पुनरक्षरतः प्रचरन्तीति दृष्टान्तबलादत्रैकीभावः ततो विभागेन निर्गमनमित्यक्षरे एकीभूतानां पृथिव्यादिकार्य्यकारणानामक्षराद्विभागप्रतीतेस्तावन्मात्रेण भाष्ये उक्तेति द्रष्टव्यम् ॥ तत्राद्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्म्मी पृष्टः । स्वप्ने यस्य व्यापारोपरमे जागरितं नास्ति स तस्य धर्म इति निश्चेतुं शक्यत्वात् । द्वितीयेनावस्थात्रयेऽपि शरीररक्षणं कस्य धर्म इति पृष्टम् । जाग्रतोऽनुपरतव्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षकत्वोपपत्तेः । तृतीयेन स्वप्नस्य धर्म्मी पृष्टः । चतुर्थेन सुषुप्तिधर्म्मी सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य

कस्यैतत् सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

उ सर्वे सम्यगेकीभूताः सम्प्रतिष्ठिताः । मधुनिरसवत्समुद्रं प्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता भवन्ति सङ्गताः सम्प्रतिष्ठा भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक् पृथगेव स्वात्मन्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्कायाः । प्रष्टुः युक्तैवत्वाशङ्का । यतः संहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि परतन्त्राणि च जाग्रद्विषये तस्मात्स्वापेऽपि संहतानां पारत-

---

परामर्शे सुखस्य सुषुप्तिसम्बन्धावगमात् । पञ्चमप्रश्नेनावस्थात्रयविनिर्मुक्तमवस्थात्रयपर्य्यवसानभूमिरूपं तुरीयमक्षरं पृष्टमिति विवेकः । कार्य्येति कार्य्यं शरीरं प्राणो वा । करणानि मनआदीनि ॥ पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थं पिण्डीकृत्याह । तत्किमिति ॥ तत्पदं पूर्व्वापरयोः सम्बध्यते । प्रसन्नमिति विषयसम्पर्ककालुष्यराहित्यम् । निरायासेन विक्षेपाभावमात्रेण । लभ्यतेऽभिव्यज्यते । निर्वातस्यापि तद्दीपालोकवदनावाधं विनाशरहितं सत्यमात्मस्वरूपमित्यर्थः । एतदिति सुषुप्ते प्रकाशमानं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शमूलभूतमित्यर्थः ॥ तस्मिन् काले इति यद्यपि पञ्चमेन प्रश्नेन तुरीयं पृच्छ्यते न सुषुप्तिस्तथापि संसारदशायाम् । सर्वोपाधिरहिततुरीयावस्थाभावे कुत एव तस्य प्रदर्शनीयत्वात्तत्सुषुप्तवज्ज्ञाने सत्यपि इतरोपाधिराहित्येन तत्रैव सर्व्वोपाधिविवेककरणेन तुरीयप्रदर्शनस्य सुकरत्वात्तस्मिन् काले तुरीयप्रदर्शनार्थं सर्व्वसम्प्रतिष्ठितोक्तिः । सम्यगेकीभूता इति तदात्मभावप्रसक्त्या विलयं गता इत्यर्थः । मधुनिरसवदिति यथा नानापुष्परसा मधुन्येकीभवन्ती तद्वदित्यर्थः । विवेकाभावमात्रेण दृष्टान्ता-

न्वेषणेन कस्मिंश्चित् सङ्गतिर्न्याय्येति । तस्मादाशङ्कानुरूप एव प्रश्नोऽयम् । अत्र तु कार्य्यकारणसङ्घातो यस्मिंश्च प्रलीनः सुषुप्तप्रलयकालयोस्तद्विशेषं बुभुत्सोः स कोनु स्यादिति कस्मिन् सर्व्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥१॥

युक्तौ ॥ तत्र सर्व्वात्मना लयाभावादित्याह । विवेकानर्हा इति । पूर्व्वं विवेकानर्हाः सन्तः पश्चात् सम्प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । न चानेनापिप्रश्नेना विद्यावासनाभिरविविक्तः सौषुप्त एव पृष्ट इति शङ्क्यम् । परे आत्मन्यक्षरे प्रतिष्ठन्त इति वक्ष्यमाणत्वात्सुषुप्ते चाज्ञान एव सम्प्रतिष्ठानादेष हि द्रष्टेत्याद्यज्ञानप्रतिविम्बितस्य भोक्तुरपि प्रतिष्ठाया अभिधास्यमानत्वादच्छायमित्यज्ञानाभावोक्तेश्च तुरीयमेव पृष्टमिति भावः । ननु कार्य्यकारणव्यतिरिक्ते सम्प्रतिष्ठानाधिकरणे सामान्येन कस्मिंश्चिदवगते कस्मिन् सम्प्रतिष्ठिता इति विशेषप्रश्नो घटते । न च तस्यावगतिरस्ति । न च सम्प्रतिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधिकरणावगतिरस्तीति वाच्यम् । तत्तदुपादानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तद्व्यतिरिक्तस्य चेतनस्यासिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ दात्रं नाम सस्यादिलवनार्थः । शस्त्रविशेषः । स्वात्मनीति स्वोपादान इत्यर्थः । सुषुप्तपुरुषाणां करणानामिति सुषुप्तपुरुषाणां यानि करणानि तेषामित्यर्थः । एष हि द्रष्टेत्यादिना पुरुषाणामप्येकीभावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वा पुरुषाणामित्युक्तम् अस्मिन् पक्षे करणादश्चेति चकारो द्रष्टव्यः । प्रष्टुः शङ्कायाः कुतः प्राप्तिरित्यन्वयः ॥ संहतानां परार्थेन व्याप्तत्वात्संहतत्वेन हेतुना परस्मिंश्चेतने सामान्येनावगते प्रष्टुर्विशेषप्रश्नो युक्त इत्याह । युक्तैव त्विति ॥ स्वाश्रयाणि सङ्घाताभिमान्यवनीत्यर्थः । आशङ्कानुरूप इति मनसि विद्यमानाशङ्कानुरूपो वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः ॥ अत्र सम्प्रतिष्ठानविशिष्ट आत्मा पृष्टः किन्तु तदुपलक्षितः केवल आत्मा पृष्ट इति वाक्यतात्पर्य्यमाह । अत्र त्विति ॥ भवतीत्यनन्तरं पृष्टमिति शेषः । यत्त्वया पृष्टं तच्छृण्वित्यन्वयः । तस्यैवार्कस्य ता मरीचय इत्यर्थः ॥१॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्व्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्व्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते ना-

---

तस्मै स होवाचाचार्य्यः । शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टम् । यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्यादित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः सर्व्वा अशेषत एतस्मिंस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूपे एकीभवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति ता मरीचयस्तस्यैवार्कस्य पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकीर्य्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्व्वं विषयेन्द्रियादिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्त्रत्वात् परो देवो मनस्तस्मिन् स्वप्नकाले एकीभवति मण्डले मरीचिवदविशेषतांगच्छति । जिजागरिषोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति स्वव्यापाराय प्रतिष्ठन्ते । यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन् स्वापकाले एष

स्वप्नेऽपि चक्षुरादिव्यापारोपलब्धेरेकीभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य वासनात्मकेन्द्रियव्यापारोपलब्धावपि बाह्यशब्दादिश्रवणादिव्यापाराभावेन तं साधयितुं तेनेति वाक्यं व्याख्याति । यस्मादिति ॥ श्रोत्रादीनामेकीभावो नाम स्वस्वव्यापारं विहाय मनस्तन्त्रतयाऽवस्थानमात्रं न तु मुख्यमेकत्वं तेषां मनःप्रकृतिकत्वाभावे तत्प्रकृतौ तदनुपपत्तेरित्य-

नन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥२॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्य्यपचनो

देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥२॥

सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन् पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्नयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्नय इवाग्नयो जाग्रति । अग्निसामान्यं ह्याह । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह । यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोत्रकाले इतराग्निहोत्रकाले इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्रणीयत अस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निर्यथा तथा सुप्तस्यानाड्डत्तेः प्रणीयत इव प्राणो

भिप्रेत्य इवकारः प्रयुक्तः । नेयायत इति इणो गत्यर्थस्य यङ् तस्य रूपमेतत् न गच्छतीत्यर्थः ॥२॥

कानि स्वपन्तीत्यस्य सविषयाणि बाह्यकरणानि स्वपन्त्युपरमन्तेऽतस्तेषामेव जागरणधर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह । सुप्तवत्स्विति ॥ प्राणानामग्नित्वं गौणमित्याह । अग्नय इवेति ॥ अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादितीदं वाक्यं व्यवहितमपि हेतुत्वेन योजयति । यस्मादिति ॥ प्रणयनादितिपदं गार्हपत्यविशेषणमित्याह । प्रणयनो गार्हपत्य इति । तस्य हस्तमाहवनीयः प्राण इति वाक्यसाहश्याभिध्यानपर्वं व्याचष्टे । तथेति ॥ गार्हपत्यत्वेनोक्तेऽपानेऽन्तर्गच्छति सति बहिर्गच्छन् प्राण

यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥३॥

यदुच्छ्वासनिश्वासावेताहुती समं नयतीति

मुखनासिकाभ्यां संचरत्याहवनीयस्थानीयः प्राणः । व्यानस्तु हृदयाद्दक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमाद्दक्षिणदिक्सम्बन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥३॥

अत्र च होताग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासावग्निहोत्राहुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव तु एतावाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभावाय नयति यो वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाहुत्योर्नेतृत्वात् । कोऽसौ स समानः । अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव ।

आहवनीय इत्यर्थः ॥ परित्यक्तं व्यानोऽन्वाहार्यपचन इति वाक्यमिदानीं व्याचष्टे । व्यानस्त्विति ॥ छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायां तस्य वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषिरा इत्युपक्रम्याथ योऽस्य दक्षिणः सुषिरः स व्यानस्तच्छ्रोत्रमित्यनेन व्यानस्य दक्षिणसुषिरतो निर्गमनमुक्तमित्यन्वाहार्यपचनसादृश्यं दक्षिणदिक्सम्बन्धित्वं व्यानस्येति व्यानोऽन्वाहार्यपचन इत्यर्थः ॥३॥

अत्र चेति ॥ अग्निहोत्रस्य होता होमस्य कर्त्ता ऋत्विगुच्यते उत्तरवाक्येनेति शेषः । अत्रोच्छ्वासनिश्वासयोराहुतित्वस्य पूर्वमसिद्धत्वेन सिद्धवन्निर्देशायोगात् स समान इति तच्छब्दानन्वयाच्च वाक्यान्वयं हत्वाऽन्यथात्वेन योजयति । यद्यस्मादिति ॥ उच्छ्वासनिश्वासावित्यनन्तरमाहुतीति पदं भाष्येऽध्याहृत्यैतावुच्छ्वासनिश्वासौ आहुती । आहवनीयाधिकरणाग्निहोत्राहुतीवद्द्वित्वसाम्यादेवेत्येकोऽन्वयः । अनन्तरं भाष्ये तच्छब्दस्यार्थे श्रुतिगत इति शब्दस्तस्मादित्यर्थे । यस्मादेतावाहुती यस्माच्चैतौ समं नयति शरीरस्थितिभावाय साम्येन नयति प्रवर्त्तयति यो वायुर्यदाऽग्निहोत्रे होमकर्त्ता आहुतिद्वयमाहवनीयं

स समानः। मनो ह वाव यजमान इष्टफल-

तस्माद्विद्वान्नाकर्म्मीत्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः। सर्व्वदा
सर्व्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपत इति हि वाजसने-
यके। अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषूपहृत्य वाह्यकरणानि
विषयांश्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो
ह वाव यजमानो जाग्रति यजमानवत्कार्य्यकरणेषु प्राधा-
न्येन संव्यवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रतिप्रस्थितत्वाद्यजमानो
मनःकल्प्यते। इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः। उदान-
निमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः। कथं स उदानो मनआख्यं
यजमानं स्वप्नवृत्तिरूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले
स्वर्गमिव ब्रह्माक्षरं गमयति। अतो यागफलस्थानीय
उदानः ॥४॥

प्रति समं नयति प्रापयति तद्वत् तस्मादाहुत्योर्नेतृत्वात्स वायुर्होतेति
यच्छब्दहोतृशब्दाध्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः। कोऽसौ वायुरिति
तद्विशेषप्रश्ने स होता वायुः स समान इति तृतीयोऽन्वय इति विभागः॥
ननु प्राणाग्नय इत्यत्र सर्वेषां प्राणानामग्नित्वोक्तेः कथमिह समानस्य
होतृत्वमुच्यत इत्याशङ्कां परिहरति — अग्निस्थानीयोऽपीति। अग्नित्वेनोक्तो-
ऽपीति भावः। होता चेति चकारोऽवधारणे होतैवेत्यर्थः। आहुति
नेतृत्वाद्धोतृत्वे स्थितेऽग्नित्वोक्तिः। छत्रिन्यायेनाग्नयनग्निसमुदाये
लाक्षणिकोऽर्थः। अवस्थात्रयवर्त्तिनामुच्छ्वासनिश्वासप्राणानाञ्चाग्नि-
होत्राऽवयवसम्पादनस्य नोपासनं प्रयोजनम्। निर्विशेषात्मप्रकरण-
त्वात्तद्विध्यदर्शनाच्च किन्त्विन्द्रियाण्युपरमन्ते प्राणा जाग्रतीति॥ एवं
त्वंपदार्थशोधनरूपस्य ज्ञानस्य स्तुतिरेवेत्याह। अतश्चेति॥ सर्व्वदेति-
वाजसनेयके हि वाक्चितः प्राणश्चितश्चक्षुश्चित इत्यादिना सर्व्वप्राण-
व्यापारेषु प्रत्येकमग्निचितत्वदृष्टिर्विधायैवं दृष्टिमातः सर्व्वाणि भूता
न्यस्य स्वापकालेऽपि चयनं कुर्व्वन्तीति सदृष्टिस्तुता तद्वदिहापीत्यर्थः।
अत्र हीति॥ अत्र मनो यजमानः कल्पित इति व्यवहितान्वयः।

मेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति ।

एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्व्वयागफलानुभवेनाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ते प्राणाग्नयो वा जाग्रति । जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं

तत्कल्पनायां हेतुद्वयमाह । यजमानवदिति ॥ हेतुद्वयं साधयति । जाग्रत्स्विति ॥ अत्र स्वप्नकाले विषयान् करणानि चोपसंहृत्य मनो जागर्त्ति । प्राधान्येन स्वव्यापारं कुर्व्वन्वर्त्तते । अग्निहोत्रफलं स्वर्गं जिगमिषुर्यजमान इव सुषुप्तिकाले स्वर्गरूपब्रह्म जिगमिषु च मन इत्यन्वयः । भाव्ये यजमान इत्यनन्तरमिवशब्दो द्रष्टव्यः । इवावशब्देन तत्सिद्धमित्युक्तम् । इष्टेति उदाननिमित्तकरणानन्तरं यागादिफल प्राप्तेः । तस्य तन्निमित्तत्वात्कारणे कार्य्योपचारादुदान इष्टफलत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः । न केवलं मरणद्वारा यागफलप्रापकत्वमुदानस्य किन्तेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्व्व यागफलानामपि ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मप्रापकत्वादपि ॥ अहरहरिष्टफल प्रापकत्वमुदानस्येति प्रश्नपूर्व्वकमाह । कथमिति ॥ स्वर्गमिवेति स्वर्गमेवेत्यर्थः । सर्व्वयागफलात्मकस्वरूपमेव ब्रह्माक्षरं गमयतीत्यर्थः । यद्यप्यहरहर्ब्रह्मप्राप्तिर्न यागसाध्या यागरहितानामपि तत्प्राप्तेः तथापि ब्रह्मण एव सर्व्वयागफलत्वेन तत्प्रापकस्योदानस्येष्टफलप्रापकत्वमस्तीति भावः । न चोदानस्य कथं तत्प्रापकत्वमिति वाच्यम् । तस्य सुषुम्नानाडीचारित्वेन मनस्तन्नाडीः प्रवेशयंस्तं द्रुतं ब्रह्म प्रापयतीत्युपपत्ते ॥४॥

नन्ु गार्ग्यपत्यो वा एषो ऽपान इति श्रुतिमारभ्य मनो ह वाव यज-

यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृ-

हि सर्व्वप्राणिनां पर्य्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगमनं अतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यतीति तदाह । अत्रोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्तेः एतस्मिन्नन्तराले एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मनि संहृतश्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते । ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभवतीत्युच्यते स्वतन्त्रोऽपि क्षेत्रज्ञः । नैष दोषः । क्षेत्रज्ञस्य स्वातन्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वान्न हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्त्ति वा । मन उपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चेत्युक्तं वाजसनेयके सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीवेत्यादि। तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव। मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयं ज्योतिष्ट्वं बाधत इति केचित् । तन्न श्रुत्यर्थापरिज्ञानकृता भ्रान्ति-

---

मान इति श्रुत्यन्तेन ग्रन्थेन विद्वान् कर्म्मी न भवतीति सूच्यत इत्युक्तमस्तु । एवं तत्राग्निहोत्रादिकर्म्मप्रतीतेरुदानस्य यागफलस्थानीयत्वोक्तेस्तु न तत्फलत्वं तत्र कर्म्मप्रतीतेरत आह । एवं विदुष इति ॥ विद्वत्तेति श्रोत्रादीनि स्वप्ने उपरमन्ते प्राणा एव जाग्रतीत्येवंरूपा विद्येत्यर्थः । अस्याश्च विद्याया जागरणं श्रोत्रादिवाह्येन्द्रियधर्म्मः । शरीररक्षणं प्राणधर्मो नात्मधर्म इत्येव त्वंपदार्थविवेकरूपत्वात् स्तोतव्यत्वोपपत्तिः । अत एव प्राणजागरणस्याविद्वत्साधारणत्वात्कथं विद्वत्तास्तुतिरित्यपि शङ्का निरस्ता तस्यैवम्भूतविवेकाभावादिति ॥ ननु विद्याप्रकरणत्वादस्य विदुषः श्रोत्राद्युपरमादिकं सर्वं भवतीति विधीयतां किं स्तुत्येत्याशङ्क्य विद्वदविद्वत्साधारण्येन स्वयमेव भवतो

णोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः

स्तेषां। यस्मात् स्वयंज्योतिष्ट्वादिव्यवहारोऽप्यामोक्षान्तः सर्व्वोऽविद्याविषय एव मनआद्युपाधिजनितः। यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येन्मात्रं संसर्गस्तस्य भवति। यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यः। अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदाम्। नन्वेवं सत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति विशेषणमनर्थकमत्रोच्यते। अल्पमिदमुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति। अन्तर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां स्वयं ज्योतिष्ट्वं बाध्येत सत्यमेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवलतया स्वयं ज्योतिष्ट्वेनाऽऽन्तावदपनीतं भारस्येति

न विधेयत्वमित्याह। न हीति॥ विद्वत्तास्तुतिरेवेति॥ श्रोत्रादिकं परे देवे मनस्येकीभवति प्राणाग्नयो जाग्रतीत्यत्र पदार्थविवेकरूपं ज्ञानं विवक्षितं तज्ज्ञानं गार्हपत्यो वा एषो ऽपान इत्यादिना सूच्यते उक्तप्रकारेणेत्यर्थः॥ तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन कतर एष इत्यादि सर्व्वः पश्यतीत्यन्तं व्याचष्टे। यदिति। कतर इति॥ अत्रेति श्रौतं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे। उपरतेष्वित्यादिना अन्तराले इत्यन्तेन॥ अनेकेति विषयिविषयाद्यनेकभावगमनमित्यर्थः॥ इदञ्च महत्त्वव्याख्यानं स्वप्नद्रष्टुर्जीवस्य स्वातन्त्र्यवक्तव्ये देवशब्दितमनसस्तदुक्तिः॥ स्वप्नो मनोधर्म्मो नात्मधर्म्मः। आत्मनि तु तदारोपमात्रं लोकस्येति ख्यापनार्थेति शङ्कापरिहाराभ्यामाह। नन्विति॥ मनउपाधिकृतमिति बाह्येन्द्रियप्रयुक्तं मनउपाधिकृतं जागरणं केवलमनउपाधिकृतः स्वप्न इत्यर्थः॥ स्वप्नस्य धीशब्दवाच्यमनःपरिणामत्वात्। स्वप्नो भूत्वेति श्रुतौ सामानाधिकरण्यनिर्द्देश इति द्रष्टव्यम्। नन्वियं श्रुतिर्विभूत्यनुभवेन स्वातन्त्र्यं न वक्तुं न शक्नोति श्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः। अतोऽत्र देवशब्देन चेतत्र त्वनाच्यते। तस्यैव स्वतः स्वातन्त्र्यमिति शङ्कते। मन इति॥ स्वयं ज्योतिष्टमिति स्वयं ज्योतिष्ट्वबोधकश्रुतिरित्यर्थः। अन्यथा द्वितीयसत्त्वेऽपि दीपादे-

चेन्न। तत्रापि पुरीततिनाडीषु शेत इति श्रुतेः पुरीतति-
नाडीसम्बन्धात्तत्रापि पुरुषस्य स्वयंज्योतिष्ट्वं नाङ्गीकारा-
पनयाभिप्रायो ह्यैव कथं तर्ह्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
रिति। अन्यशाखात्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न।
अर्थैकत्वस्येष्टत्वादेको ह्यात्मा सर्व्ववेदान्तानामर्थो विजि-
ज्ञापयिषितो बुभुत्सितश्च। तस्माद्युक्ता स्वप्ने आत्मनः

नामिव वास्तवस्य तस्य बाधाभावादित्यत्र किं मनसः सत्त्वे ज्योतिर-
न्तरस्य मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वबोधनं न शक्यमिति
श्रुतेः कार्य्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिप्रेतः उत तद्बोधनरूपकार्य्यसिद्ध्यर्थं
मनसोऽभावोऽपि विवक्षितः श्रुतौ ततश्च तत्सत्त्वे श्रुत्यर्थबाध इति वा।
नाद्यः। मनसि सत्यपि एवं तर्हीति वक्ष्यमाणरीत्या मनसो दृश्यत्वेन
ज्योतिष्ट्वायोगेनात्मन एव स्वयं ज्योतिष्ट्वस्य बोधयितुं शक्यत्वादित्याह।
तन्नेति। न द्वितीयः। तदानीं मनसोऽभावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवती-
त्याह। श्रुत्यर्थेति॥ आत्मनो ज्योतिष्ट्वावबोधनात्मकव्यवहारस्य प्रकाश्या-
दिसापेक्षत्वात्तस्मिन् सत्येवैतद्बोधसाधने मनआदौ च सत्येव तद्बोधयितुं
शक्यते। नान्ययेति॥ मनआद्यभावो न श्रुतौ विवक्षितः तथा सति
तद्बोधनाशक्तेरित्याह। यस्मादिति॥ तत्र मानमाह। यत्र वेति॥
द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यत्रापि मानमाह। मात्रेति॥ दृश्यमा-
त्राशब्दार्थः असंसर्ग इतिच्छेदः। दृश्यासंसर्गे सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभा-
वोक्त्या द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यर्थः॥ अतो न द्वितीयः कल्पः
सम्भवतीत्याह। अत इति॥ ननु यदि स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनार्थं मन-
आद्यभावो नापेक्षितः जागरितेऽपि तर्हि तद्बोधनसम्भवादत्रेति स्वप्नवा-
चिविशेषणमनर्थकमिति शङ्कते। नन्विति॥ किं विशेषणबलान्मनसो-
ऽभावः सिषाधयिषितः उत विशेषणस्य गतिमात्रं पृच्छ्यते। नाद्यः।
मनसोऽभावाङ्गीकारेऽप्यन्तर्हृदयाकाशस्य तत्कृतपरिच्छेदस्य च श्रुति-
सिद्धत्वेन तन्मतेऽपि तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनासम्भवात्॥ विशेषणानर्थक्यं
तुल्यमित्याह। अत्रोच्यत इति। परिच्छेदोऽधिकोऽत्रोच्यत इति तैरयं

प्रत्यनुभवति दृष्टञ्चादृष्टञ्च श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानु-

स्वयंज्योतिष्ट्वोपपत्तिर्वक्तुम्। श्रुतेर्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं हित्वा सर्व्वमभिमानं न त्वभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं शक्यते सर्व्वैः पण्डितम्मन्यैः। यथा हृदयाकाशे पुरीततिनाडीषु च स्वपतस्तत्सम्बन्धा-भावात् ततो विविच्य दर्शयितुं शक्यत इति। आत्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं न बाध्यते। एवं मनस्यविद्याकामकर्म्म-

---

प्रयोगः। स्वयं ज्योतिष्ट्वमिति तद्बोधनमित्यर्थः॥ यथाश्रुते वास्तवस्य तस्य बाधस्यानाशङ्कनत्वादिति। यद्यपि स्वप्नेऽन्तर्हृदयाकाशसम्ब-न्धस्य कस्वयं ज्योतिष्ट्वं बोधयितुं न शक्यमिति दोषस्तुल्यस्तथापि स्वप्ने मनसोऽभावेन तद्बोधनप्रतिबन्धकस्याभावाददूरविप्रकर्षेण स्वयंज्योतिष्ट्वं स्वप्ने बोधयितुं शक्यमिति तद्विशेषणमर्थवदिति शङ्कते। सत्यमिति॥ स्यादित्यनन्तरं तथापीति शेषः। केवलतयेति मनसोऽभावेनेत्यर्थः। भारस्येति प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः। शेषबोधनं तु सुषुप्ते भविष्यतीत्यभिप्रायः। एवं तर्हि सुषुप्ते सर्व्वस्याप्यभावमाश्रित्य सम्यगबोधनं विवक्षणीयं न च तत्सम्भवति। तत्रापि बहुप्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वादित्याह। न तत्रा-पीति। सुषुप्तेऽपीत्यर्थः। तत्रापीति स्वप्नेऽपीत्यर्थः। सुषुप्ते चेत्सर्व्वभाराप-नयः स्यात्तदा स्वप्नेऽर्द्धभारापनयाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते न च तदस्ति। अतोऽत्रेति विशेषणं तदप्यनर्थककथनावसरे कैव श्रुतिगतविशेषणस्य ग-तिर्न वक्तव्या॥ प्रकृतानुपयोगादिति सिद्धान्त्येकदेशी कश्चिन्मन्दः शङ्कते अन्येति॥ सर्व्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेनाथर्वश्रुतिविरोधेनैकवाक्यतया श्रुत्यर्थस्य वर्णनीयत्वात्तदविरोधोऽपि वक्तव्य इति पूर्व्ववाद्याह। नार्थैकत्वस्येति॥ तर्हि का एव श्रुतिरर्थाभावात्तत्त्यज्यतामत आह। श्रुतेर्यथार्थेति॥ स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधेरर्थावबोधफलत्वा-त्तत्त्वञ्च साम्प्रदायिकमिति न्यायाच्चरमात्स्याप्यानर्थक्यायोगादि-त्यर्थः॥ एवमेकदेशिनि दूषिते सिद्धान्त्युत्तरमाह। एवं तर्हीति॥ तस्मा-दात्मैव मुख्यश्रुत्यर्थ उच्यतां किं पूर्व्वोक्तरीत्या पक्षान्तराशङ्का तन्निराक-

भूतञ्चाननुभूतञ्च सर्व्वं पश्यति सर्व्वः पश्यति ॥ ५ ॥

निमित्तोद्भूतवासनावति कर्म्मनिमित्ता वासनाऽविद्यया-
ऽन्यद्वस्त्वन्तरमिव पश्यतः सर्व्वकार्य्यकरणेभ्यः प्रविविक्तस्य
द्रष्टुर्वासनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन स्वयंज्योतिष्ट्वं सुद-
र्पितेनापि तार्किकेण न वारयितुं शक्यते। तस्मात्साधूक्तं

रणाभ्यामित्याशङ्क्य पाण्डित्याभिमानवतो यथावदर्थबोधेऽनधिकारा-
त्तस्य तदभिमानापनयचिकीर्षया तदीयनानापक्षा निराकृता इति
वक्तुं सर्व्वमभिमानं निरस्येत्याद्युक्तम्। स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेरनतिशङ्क्य-
त्वाद्बलात् स्वप्नादौ हृदयाकाशादिसत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीत्यभावाद्विद्य-
मानस्याप्यविद्यमानतुल्यत्वेनात्मनः केवलत्वात्प्रकाशदर्शनाच्च स्वयंज्यो-
तिष्ट्वमिति बोधनीयं मनसोऽभावादिनाप्येवं मनसि सत्यपि तस्य
वासनामयगजतुरगादिविषयतया परिणामाद्दृश्यत्वाच्च द्रष्टुः। ततो
भेदेन विवेकतः श्रुत्या स्वप्रकाशत्वं बोध्यत इत्याह। यथेत्यादिना॥
मनसीति सत्यपीति शेषः। ननु मनश्चेदविद्यादिनिमित्तवशाद्गजतुर-
गादिरूपेणाभिव्यक्तवासनावत्तर्हि जाग्रतीव तस्याहन्तयैव प्रतीतिः
स्यान्नेदन्तयाऽत आह। कर्म्मनिमित्तेति॥ तथा प्रतीतिं विना स्वप्न-
भोगासिद्धेः स्वप्नभोगप्रदकर्म्मनिमित्तवशाज्जाग्रति गजादीनामिदन्त-
याऽनुभवेन तद्वासनानामपि तथैवानुभवार्हत्वेन तद्वासनारूपविद्या-
वशाच्च वासनाश्रयस्य मनस इदन्तयैव वस्त्वन्तरवत्प्रतीतिरित्यर्थः।
इदञ्च विशेषणं मनसो विषयत्वेन विषयित्वासम्भवाद्विषयिण आत्मन
एव स्वप्रकाशरूपत्वमिति वक्तुं जाग्रत्यादित्यादिकार्य्यं ज्योतिषां
चक्षुरादिकरणज्योतिषाञ्च सत्त्वेन तत्संकीर्णत्वेनात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं
दुर्बोधम्। स्वप्ने तु तदभावात्सुबोधमिति वक्तुं सर्व्वकार्य्येत्यादिविशेषणम्।
स्वप्ने आदित्यादिकार्य्यकरणज्योतिषां भासमानत्वेऽपि तेषां वासनामा-
त्रत्वाद्दृश्यत्वाच्च विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं वासनाभ्य इति-
विशेषणम्। एतैश्च विशेषणैः स्वप्न एव एवम्भूतस्वयंज्योतिरस्य बोधयितुं

मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च मनसि मनोमयः स्वप्नान् पश्यतीति । कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनावासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रमित्रमिव चाविद्यया पश्यतीव मन्यते तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयानुशृणोतीव देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवतो वा ऽविद्यया तथा दृष्टञ्चास्मिन् जन्मन्यदृष्टञ्च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्यन्ताऽदृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चास्मिन् जन्मनि केवलेन मनसाऽननुभूतञ्च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थः । सच्च परमार्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि । किं बहुना उक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सन् एवं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान् पश्यति ॥ ५ ॥

शक्यत्वादन्यत्वासम्भवादत्रायमिति श्रुतौ स्वप्नविशेषणग्रहणमर्थवदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति सिद्धमिति शेषः । अतः काण्वश्रुतौ स्वप्ने मनसोऽभावविवक्षाकारणाभावेन तद्विरोधाभावादत्र देवशब्देन परदेवे मनस्येकीभवतीत्युक्तम् ॥ मन एवोच्यत इत्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ नन्विन्द्रियाणामुपरतत्वाद्विषयसम्बन्धाभावात् कथं मनसो महिमानुभव इति शङ्कते । कथमिति ॥ पूर्वं ज्ञातस्यैव स्वप्ने ज्ञानात्तस्य वासनामात्रत्वमतो नेन्द्रियापेक्षेत्याह । उच्यत इति ॥ दिति यन्मित्रं पुत्रं वा पूर्वं दृष्टवान् तदेव दृष्टं पुत्रमित्रादिविषयवासनासमुद्भूतं मित्रं पुत्रं वाऽविद्यया पश्यतीति । दृष्टवानित्यादिपदाध्याहारेण वाक्यं योज्यम् । अन्यथा पुत्रमिति द्वितीयाया यच्छब्दस्य चानन्वयः स्यादिति ॥ चक्षुरभावे तद्दर्शनायोगान्मन्यत इत्युक्तम् । तथेति । अत्रापि योऽर्थः श्रुतस्तमेव श्रुतमर्थमित्यध्याहारेणैव श्रुतिर्योज्या ॥ देशो नदीतीरादिः । दिक्प्राच्यादिरिति भेदः । प्रत्यनुभूतं प्रतिवारमनुभूतं पुनः पुनरनेक-

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन् काले सौरेण चिन्ताख्येन तेजसा नाडीशये सर्व्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवासनाद्वारो भवति तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो हृद्युपसंहृता भवन्ति । तदा मनोदामनो दावाग्निवदविशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुषुप्तो भवति । अत्रैतस्मिन् काले एष मनआख्यो देवः स्वप्नान्न पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्

दिनेष्वनेकस्वप्नेष्वनुभवतीत्यर्थः ॥ जन्मान्तरदृष्टमिति व्याख्याने हेतुमाह । अत्यन्तेति ॥ अनुभूतञ्चेत्यस्य प्रत्ययस्य प्रत्यनुभूतमित्यनेन पुनरुक्तिमाशङ्क्याह । केवलेनेति ॥ पूर्व्वमिन्द्रियद्वारकानुभव उक्त इत्यसौ पुनरुक्त इत्यर्थः ॥ सर्व्वदर्शने हेतुमाह । सर्व्व इति ॥ ५ ॥

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदपेक्षितं वदन्नाह । स यदेति । चिन्ताख्येति इदमुपलक्षणं चिद्रूपेण ब्रह्मणा चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तन्मनः प्राणमेवोपश्रयत इति श्रुत्यन्तरेण प्राणशब्दिते ब्रह्मणि तस्य लयाभिधानात्तिरस्कृतेति वासनाभिव्यक्तौ द्वारं स्वप्नभोगप्रदं कर्म्म यत्तत्तिरस्कृतं तत्रोपरतं भवति तेजःशब्दितं ब्रह्मचैतन्यसम्बन्धादित्यरश्मय इति वासनेत्यर्थः । अविशेषविज्ञानेति सामान्यचैतन्यरूपेणेत्यर्थः । चेतनाशब्दितसामान्यवृत्तिरूपेण वाटनेन सुषुप्तमुक्त इत्याह । तदेति ॥ नन्वेतत्सुखं भवतीत्ययुक्तं जन्यसुखस्य तदानीमसम्भवात्स्वरूपसुखस्य पूर्व्वमपि समत्वेन तदा भवतीत्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य स्वरूप-

स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते। एवं ह वै तत्सर्व्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवीच पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा

कालेऽविद्याकामकर्म्मनिबन्धनानि कार्य्यकरणानि प्रशान्तानि भवन्ति। तेषु प्रशान्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह। स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सौम्य प्रियदर्शन वयांसि पक्षिणो वासार्थं वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति एवं यथा दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्व्वं परे आत्मन्यक्षरे सम्प्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

किन्तत्सर्व्वम्। पृथिवी च पृथिवीमात्रा च। आपश्च आपोमात्रा च। तेजश्च तेजोमात्रा च। वायुश्च वायुमात्रा च। आकाशश्चाकाशमात्रा च। स्थूलानि सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः। तथा चक्षुरिन्द्रियं द्रष्टव्यञ्च।

सुखमेव विशेषविज्ञानरूपविज्ञेयाभावे निर्व्वातस्थदीपप्रभावत्सम्यक् प्रकाशते तदपेक्षमेव तद्वचनमित्याह। यद्विज्ञानमिति ॥ विज्ञानरूपं स्वरूपसुखमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अनेनानन्दमयकोशशब्दितमनभिव्यक्तं मनआदिवासनाबजज्ञानं सुषुप्तिधर्म्मीत्युक्तम्॥ पञ्चमप्रश्नस्योत्तरं तुरीयस्वरूपं विवेकसौकर्य्यादिविच्छात्रयोच्यत इत्याह। एतस्मिन्निति ॥ पूर्व्वमन्यथा विभाव्यमानमित्यर्थः। मात्रानुप्रवेशेनेति मात्रायां विवेकतोऽक्षरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

आपोमात्रा इत्यत्र विभक्तयलोपश्छान्दसः। स्थूलानि चेति पञ्चीक-

च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च रसश्च रसयितव्यञ्च त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च वाक् च वक्तव्यञ्च हस्तौ चादातव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च मनश्च मन्तव्यञ्च बुद्धिश्च बोद्धव्यञ्चाहङ्कारश्चाहङ्कर्त्तव्यञ्च चित्तञ्च चेतयितव्यञ्च तेजश्च विद्योतयितव्यञ्च प्राणश्च विधारयितव्यञ्च ॥ ८ ॥

श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च । घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च । रसश्च रसयितव्यञ्च । त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च । वाक् च वक्तव्यञ्च । हस्तौ चादातव्यञ्च । उपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च । पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च । पादौ च गन्तव्यञ्च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्म्मेन्द्रियाणि तदर्थाश्चोक्ताः । मनश्च पूर्व्वोक्तम् । मन्तव्यञ्च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बोद्धव्यञ्च तद्विषयः । अहङ्कारश्चाभिमानलक्षणमन्तःकरणमहङ्कर्त्तव्यञ्च तद्विषयः । चित्तञ्च चेतनावदन्तःकरणम् । चेतयितव्यञ्च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं

तानि चेत्यर्थः । ततश्च पञ्चीकरणमेतच्छ्रुतिसिद्धमित्युक्तमन्यथा आकाशमात्रयोः पृथगुक्त्यनुपपत्तेरिति ॥ यद्यपि मन्तव्यादयो मनआदिचतुष्टयविषया अपि द्रष्टव्यादिविषया एव न पृथक् तथापि मन्तव्यादिरूपेण पृथङ्निर्द्दिष्टा इति द्रष्टव्यम् । प्रकाशविशिष्टा या त्वगिति त्वगत्रयं चर्म्म

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

यद्वाच्यते तेन विधारयितव्यं संग्रथनीयं सर्व्वं कार्य्यकारणजातं परार्थ्येन संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥ ८ ॥

अतःपरं यदात्मरूपं जगत्कर्त्तृ सूर्य्यकादिवद्भोक्तृत्वकर्त्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम् । एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषो विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादि इदन्तु विजानातीति विज्ञानं कर्त्तृकारकरूपं तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्वभाव इत्यर्थः । पुरुषः कार्य्यकरणसङ्घातोक्तोपाधिपूर्णत्वात्पुरुषः। स च जलसूर्य्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्य्यादिप्रवेशवज्जलाद्याधारशोषे परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

तत्प्रकाशनिभास्यञ्च तदेवेत्यर्थः । पृथिवी चेत्यादिना विधारयितव्यञ्चेत्यन्तेनात्मव्यतिरिक्तं तदुपाधिभूतं सर्व्वञ्चोक्तमित्याह । सर्व्वं हीति ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादिनोपहितस्वरूपमुच्यत इत्याह । अतःपरमिति ॥ द्रष्टेत्युपाधिकृतमपि द्रष्टृत्वादिकमुपाधिव्यतिरिक्तेऽनुपहिते आत्मन्यारोपितं स्फटिके लौहित्यवदतोऽत्युपाधिभिन्नोऽप्यात्मा द्रष्टेत्यादिनोक्तः। विज्ञानात्मेत्यत्र द्रष्टेत्यादाविव कर्त्तृवाचकतृचोऽभावाद्विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादाविव बुद्धेरभिधाने पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । विज्ञानमिति ॥ करणभूतमिति विज्ञानमय इत्यादाविवेत्यर्थः ॥ एष हीति हिशब्दश्चशब्दार्थकः स च सम्प्रतिष्ठत इति क्रियानुकर्षणार्थ इति वदन् द्रष्टुरात्मनः पृथिव्यादिवत् स्वरूपेणाक्षरे लयो न सम्भवतीत्याशङ्क्योपाधिलये उपहितरूपाभावमेवास्य लय इत्याह । स चेति ॥ ९ ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य। स सर्व्वज्ञः सर्व्वो भवति तदेष श्लोकः॥ १० ॥

तदेकत्वविदः फलमाह। परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते। स यो ह वै तत्सर्व्वैषणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितम्। अशरीरं नामरूपसर्व्वोपाधिशरीरवर्जितम्। अलोहितं लोहितादिसर्व्वगुणवर्जितम्। यत एवमतः शुभ्रम्। सर्व्वविशेषणरहितत्वादक्षरम्। सत्यं पुरुषाख्यम्। अप्राणममनोगोचरम्। शिवं शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति। यस्तु सर्व्वत्यागी सोम्य स सर्व्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्सम्भवति। पूर्व्वमविद्ययाऽसर्व्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्व्वो भवति तदा तस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥१॥

एवं जाग्रदादीनामन्यधर्म्मत्वोक्त्या शोधिततुर्य्यात्मानुवादेन तस्याक्षरैक्याभिधानपुरःसरं तज्ज्ञानस्य फलमुच्यत उत्तरवाक्येनेत्याह। तदेकत्वेति॥ वक्ष्यमाणलक्षणमक्षरं प्रतिपद्यते इत्येवं रूपं फलमाहेत्यन्वयः। उत्तरवाक्यमिति शेषः। उक्तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढमाह। एतदुच्यत इति॥ स इत्यस्यार्थमाह। सर्व्वेति॥ अत्राधिकारिणो दुर्लभत्वं स यो ह वा इत्यनेनोक्तम्। स यः कश्चिदेवापूर्व्व तदच्छायादिविशेषणमक्षरं वेदयत इत्येकं वाक्यं समापनीयम्। यस्तु वेदयते स सर्व्वज्ञ इति वाक्यान्तरं कार्य्यमन्यथा यच्छब्दद्वयानन्वयादाद्यवाक्येऽच्छायादिविशेषणत्रयेण कारणसूक्ष्मस्थूलशरीरत्रयनिराकरणेनास-

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥११॥

इति चतुर्थप्रश्नः समाप्तः ॥४॥

उक्तार्थसंग्राहको विज्ञानात्मा सह देवैश्चाग्न्यादिभिः प्राणाश्चक्षुरादयो भूतानि पृथिव्यादीनि सम्प्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति । यत्र यस्मिन्नक्षरे तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य प्रियदर्शनः स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश आविशतीत्यर्थः ॥११॥ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये चतुर्थप्रश्नः समाप्तः॥४॥

स्यात्वयनिराकारणेनावस्थात्रयराहित्यमनूद्यते । लोहितादिगुणवर्ज्जितमित्यनेन तद्गुणकस्थूलशरीरवर्जितमिति प्रतीतेः शुभ्रमित्यनेन तमेव तुरीयमनूद्य तस्याक्षरसामान्याधिकरण्येनैक्यमुक्तमिति विवेकः । अत्राक्षरमित्यनेनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति मन्त्रोक्तानि सर्व्वाणि विशेषणान्यात्मोपलक्षणान्यात्मोपलक्षणार्थं सङ्गृहीतानीत्याह । सत्यमित्यादिना ॥ यस्तु सर्व्वत्यागीत्यत्रापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुषङ्गः । अत्र सर्वज्ञ इत्यनेन कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञातं सर्वविज्ञानमुक्तम् । सर्वात्मत्वस्य ज्ञानजन्यत्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह । पूर्व्वमिति ॥ एवं चारोपनिवृत्तिद्वाराऽभूतत्द्भावो विवक्षित इत्याह । सर्व्वो भवतीति ॥ अग्न्यादिभिरिति । ततश्च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्चेत्यत्रापि चक्षुरादिभिर्देवा अप्युपलक्षिता इति व्याख्यातम् ॥१०॥११॥ इति चतुर्थप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥४॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ। स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत। कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति॥१॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ। अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोङ्कारस्योपासनविधित्सया प्रश्न आरभ्यते। स यः कश्चिद्ध वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तदद्भुतमिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतदोङ्कारमभिध्यायीत आभिमुख्येन चिन्तयेत्। बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेशित ब्रह्मभावे ओंकारे आत्मप्रत्ययसन्तानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निवातस्थादीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः। सत्यब्रह्मचर्य्याहिंसाऽपरिग्रहत्यागसन्न्यासशौचसन्तोषामायावित्वाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रतधारणः। कतमं वाव अनेके हि ज्ञानकर्म्मभिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति तेषु तेनोङ्काराभिध्यानेन कतमं स लोकं जयतीति॥१॥

एवं चतुर्थप्रश्नोक्तोत्तमाधिकारिणः पदार्थशोधनपूर्व्वकवाक्यार्थज्ञानेनाक्षरप्राप्तिमुक्त्वाऽत्रानधिकारिणो मन्दवैराग्यवत ओमित्येवं ध्यायत आत्मानं प्रणवो धनुरित्यादिमन्त्रसूचितब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेणाक्षरप्राप्त्यर्थमोङ्कारोपासनं वक्तुं पञ्चमप्रश्नमवतारयति। अथ हैनमिति। इदानीमिति गार्ग्यप्रश्ननिर्णयानन्तरमित्यर्थः। परेत्यपरब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमेण परब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनेत्यर्थः।

तस्मै सहोवाच । एतद्वै सत्यकाम परञ्चा-

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः । एतद्वै सत्यकाम । एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यमपरञ्च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारात्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुमोङ्कारे तु विष्ण्वादिप्रतिमा-

तदद्भुतमिवेति तदिति क्रियाविशेषणं तादृशमभिध्यानमिति तेन विशेषणेनाद्भुतत्वं दुष्करत्वं भातीत्यर्थः ॥ अभिध्यानेन तत्पूर्वकालीने प्रत्याहारधारणे सूचित इत्याह । वाह्येति ॥ भक्त्याऽऽदरेणोपचारेणेवाऽऽवेशित आरोपितो ब्रह्मभावो यस्मिन्नोङ्कारे तस्मिन् समाहितचित्त इत्यन्वयः । अनेन धारणोक्ता ध्यानशब्दार्थमाह । आत्मेति ॥ सन्तानाविच्छेद इत्यविच्छिन्नसन्तान इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरेण विजातीयप्रत्ययेनाखिलीकृतोऽनन्तरितश्चित्तस्यात्मविषयस्यैव सत एकदेशविक्षेपं वारयति । निर्वातेति ॥ ध्यानेनैव यमादिसाधनजातमपि सूचितमित्याह । सत्येति ॥ कतममिति डतमचोऽर्थं बहुषु निर्द्धारणं दर्शयति । अनेके हीति ॥ ओंकाराभिध्यानस्याहहराद्युपासनवदपरप्राप्तिसाधनमेवोत परप्राप्तिसाधनमपीति प्रष्टुरभिप्रायः ॥ १ ॥

तदभिप्रायज्ञः पिप्पलादोऽपरालम्बनतया ध्यानस्येदपरप्राप्तिमात्रसाधनं परालम्बनत्वेन च क्रमेण परप्राप्तिसाधनमित्युत्तरमाह । एतद्वा इति ॥ एतद्यच्छब्दयोर्नपुंसकयोरोङ्कारविशेषणत्वायोगाद्ब्रह्मविशेषणत्वमाह । एतद्ब्रह्मेति ॥ किन्तद्ब्रह्मेत्यत आह । परञ्चेति ॥ यदेतत्परञ्चापरं ब्रह्मास्ति तदुभयमोङ्कार इति वाक्यान्वय इत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मोद्देशेनोङ्कारत्वविधाने ब्रह्मण्योङ्कारदृष्टिः प्रसज्येतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन लोकेषु सामोपासीतेत्यादाविव निकृष्टे ओङ्कारे एव ब्रह्मदृष्टिः सिध्यतीति भावः । तयोर्भेदात्कथ-

परञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥२॥

स्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात्। तथाऽपरञ्च ब्रह्म। तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्य्यते। तस्मादेवं विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव ओंकाराभिध्यानेनैकतरं परमपरमन्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः ॥२॥

मैक्यमत्याशङ्क्योपचारादित्याह। ओंकारप्रतीकत्वादिति ॥ अनेन सामानाधिकरण्येनौङ्कारस्य प्रतीकत्वमुपदिश्यत इति भावः। ननु किं प्रतीकोपदेशेन साक्षादेव ब्रह्माभिधीयतामत आह। परं हीति ॥ शब्दादीति शब्दादिभिः साक्षाद्बोधयितानर्हमित्यर्थः। आदिशब्देनानुमानादि गृह्यते ॥ प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य लिङ्गस्याभावादिति तत्वहेतुमाह। सर्व्वेति ॥ न शक्यमित्यवगाहितुमित्यन्वयः। तर्हीन्द्रियैर्मनसा वा तद्ग्रहोऽस्त्वित्यत आह। अतीन्द्रियेति ॥ मनसेतीन्द्रियैर्व्वेत्यपि द्रष्टव्यं तर्हि तथाविधस्यौङ्कारेऽप्यविशासम्भवात्किञ्चिद्विशेषमारोप्यावेशो वक्तव्यः। अत एव सूर्य्यान्तर्गतत्वं विशेषं सक्ष्यति ॥ ओंकारतादात्म्ये च तत्कथं निर्व्विशेष लाभ अत आह। ओंकारे त्विति ॥ प्रसीदतीति तदुपासनेन चित्तस्य नैर्म्मल्ये सति निर्व्विशेषं स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः। तत्र मानमाह। शास्त्रेति। अन्यथा परब्रह्मार्थिनस्तदुक्तिर्वैयर्थ्यादित्यर्थः। तथाऽपरञ्चेति प्रसीदतीत्यन्वयः। तस्मादिति प्रतीकत्वादित्यर्थः। तस्मादेव विद्वानिति ब्रह्मत्वार्हत्वाद्ब्रह्मत्वार्हमिति विद्वानित्यर्थः। एतेनैवेत्यनन्तरमायतनेनालम्बनेनेति पदद्वयं प्रमादतो गलितमिति द्रष्टव्यम्॥ तस्य पदस्य पिण्डितार्थमाह॥ ओंकारेति ॥ न त्वेतच्छब्दार्थकथनमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥२॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवे-
दितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो
मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मच-

स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति
तथाप्योङ्काराभिध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छति
किन्तर्हि यद्यप्येवमोङ्कारमेकमात्राविभागज्ञ एव केवलो-
ऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैव मात्रविशिष्ट
ओंकाराभिध्यानेनैव संवेदितः सम्बोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव
जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते किं मनुष्यलोकमनेकानि
जन्मानि जगत्यां तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेवोप-

अभिध्यानस्यायतनत्वाभाव द्वितीतरोपासनावदस्याप्युपासनत्वात्पर-
प्रापकत्वं न सम्भवतीत्यत आह । नेदिष्ठमिति । मनआद्यपेक्षयेदं
नेदिष्ठं समीपवर्त्त्यन्तरङ्गं श्रेष्ठमालम्बनमेतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदा-
लम्बनं परमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । नेदिष्ठत्वमेव संस्तुवन्नुत्तरवाक्येन
साधयति । स यदीति ॥ विकल्पस्यापि फलजनकत्वान्नेदिष्ठत्वमि-
त्यर्थः । सकलेत्याकारादिमात्रात्रयात्मक ओंकारः स चोपासितव्य
इति न जानाति किन्त्वाकारमात्रमुपासितव्यं जानातीत्यर्थः । तथा-
प्येकदेशज्ञानवैगुण्यतया दुर्गतिं न गच्छति किं तर्ह्योङ्काराभिध्यान-
प्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छतीत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमुक्त्वेदानीम-
क्षरार्थमाह । यद्यप्येवमिति ॥ यदिशब्दो यद्यपीत्यर्थे व्याख्यातः ।
एवञ्च स तेनैवेत्यतः प्राक् यापि इतिपदं द्रष्टव्यम् । एकमात्रात्मक-
मोङ्कारमित्यर्थः । एकमात्राविशिष्टेत्यात्रापि एकमात्रात्वविशिष्टेत्यर्थः ।
ओंकारेति तदवयवेत्यर्थः । एकमात्राप्रधानमप्रधानीभूतमात्राद्वयं
तत्त्वमोङ्कारमिति केचिद्व्याचक्षते । दीपिकायां वाचस्पति मैवाका-
रमात्रमित्येव व्याख्यातम् । सम्बोधित इति तन्मात्रध्यानेन तन्मात्रा-

र्य्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति ॥३॥

नयन्ते उपनिगमयन्ति। ऋचो ऋग्वेदरूपा ह्योङ्कारस्य प्रथमा एका मात्रा। तदभिध्यानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः सन्तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥३॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्म्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्पन्नो सतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं द्वितीया-

---

मात्रात्मकारवानित्यर्थः॥ पृथिव्यां किमभिसम्पद्यत इति कर्माकाङ्क्षते किमिति मनुष्यलोकमितिपदमिहाकृष्याकाङ्क्षां पूरयति। मनुष्येति। मनुष्यशरीरमित्यर्थः। पृथिव्यां मनुष्यलोकस्यैव नियमात्तदुक्तिर्नैयर्थ्यमत आह। अनेकानि हीति। पश्वादीनि हीत्यर्थः॥ तर्हि तस्य नियमेन कथं मनुष्यत्वप्राप्तिरत आह। तत्र तमिति॥ ऋग्वेदरूपा हीति पृथीव्यकारः स ऋग्वेद इति श्रुतेरकारस्य तद्रूपत्वमित्यभिध्यानाकाररूपा मात्रा ऋग्वेदरूपेत्यन्वयः। तेनेति येन ऋचो मनुष्यलोकमुपानयन्त इत्यर्थः। वीतश्रद्ध इति श्रद्धाविरहितः सन्नित्यर्थः। योगभ्रष्ट इति एकदेशज्ञानविकल इत्यर्थः। अनेन न हि कल्याणकृत्कश्चिदिति गीतावाक्यसंवादः सूचितः। द्विमात्रेण विशिष्टमिति द्वितीयमात्रायेन विशिष्टमोङ्कारं तद्गतमोङ्कारमित्यर्थः। न तु मात्राद्वयमकारस्य पूर्व्वमेवोक्तत्वादत एव द्वितीयमात्रारूपमिति वक्ष्यति। श्रुतौ तृतीया द्वितीयार्थे ओंकारमभिध्यायीतेत्युपक्रमादिति भावः। अत्र मात्राभिधानं तादात्म्याभिमानपर्य्यन्तमिति वक्तुं मनसि सम्पद्यत

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ॥४॥

यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण

मात्राद्वयरूपेणैव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते ॥४॥

यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्र(विषयविज्ञानविशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्य्यान्तर्गतं पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन त्वालम्बनत्वप्रकृतमोङ्कारस्य परस्यापरस्य ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुतेरोङ्कार-

---

इति वाक्यं तत्र मात्रान्तरः सम्पन्ने साधनत्वेन फलत्वेन वाऽन्वयात्मनः शब्देन तत्परिणामस्वप्नादिलक्षणद्वारा स्वप्नयजुराद्यात्मत्वेन श्रुत्यन्तरे श्रुतोङ्कार एव लक्ष्यत इत्याह । स्वप्नात्मक इति ॥ ओंकारसम्पत्तिपर्य्यन्तमभिध्यानं यः करोतीति वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र केचित्सपदीत्यादिर्यः पुनरित्यन्तं स्तुतिः । किन्तूक्तफलाकारे विश्वाभिन्नविराडुपासनमोङ्कारे तैजसाभिन्नहिरण्यगर्भोपासनञ्च विवक्षितमित्याहुः । तन्मते मनःशब्देनाखण्डपरिणामस्वप्नाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यत इति वक्तुं स्वप्नात्मक इत्यादि विशेषणानीति बोध्यम् । दीपिकायान्तु मात्राद्वयस्य मिलितस्योपासनं मनसि सम्पत्तिश्च मनसा एकाग्रतया चिन्तनमिति च व्याख्यातम् ॥२॥४॥

एवमोङ्कारं स्तुत्वा तदुपासनं परब्रह्मविषयं विधत्ते यः पुनरिति । विज्ञानविशिष्टेनेति विज्ञानविषयीकृतेनेत्यर्थः । मात्रात्

परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्य्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्म्मुच्यत एवं

मिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाध्येत अन्यथा यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानुरोधान्निमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेया । त्यजेदेकं कुलस्यार्थेति न्यायेन स तृतीयो मात्रारूपस्तेजसि सूर्य्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्य्यात् सोमलोकादिवन्न पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्य्यसम्पन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्म्मुच्यते जीर्णत्वग्विनिर्म्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्म्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्द्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां

यात्मकज्ञानेनेति यावत् पूर्व्ववदत्रापि त्रिमात्रेणेत्यत्र तृतीयमात्राभकार उच्यत इति भ्रमं वारयितुमोमित्येतेनैवाक्षरेणेत्युक्तम् । पूर्व्व तत्तन्मात्रप्रधानोङ्कार एवोच्यत इति मते इहैवेदं विशेषणमनुपपन्नम् । पूर्व्वत्राप्योङ्कारस्यैवोक्तत्वादिति तन्मतमनुपपन्नमिव भातीति त्रिमात्रेणेति तृतीया । अवणादोङ्कारो न प्रतीकं तथा सति विषयत्वेन कर्म्मतया द्वितीया स्यात् किन्त्वभिध्यापकत्वेन करणत्वमेव तृतीयाबलादिति भ्रमं वारयति । प्रतीकेति ॥ तस्य कर्म्मत्वेऽपि कारकत्वेनाभिध्यानक्रियानिर्व्वर्त्तकत्वेन हेतुत्वा तन्मात्रविवक्षया तृतीयोपपद्यत इत्यर्थः । एवं व्याख्याने हेतुमाह । प्रतीकत्वेनेति ॥ अभेदेति प्रतीकत्वे ह्यधिष्ठानाध्यस्यमानयोस्तादात्म्यारोपादभेदश्रवणमुपपद्यते । करणत्वे तु न तदुपपद्यत इत्यर्थः । अनेकश इत्योङ्कारमभिध्यायीत स यद्येकमात्रमभिध्यायीतेति द्विवारश्रुतेरित्यर्थः । अन्यथे-

ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरु-
न्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परा-
त्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ
भवतः ॥ ५ ॥

जीवानामात्मभूतः । स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्व्वभूतानां
तस्मिँल्लिङ्गात्मनि संहताः सर्व्वे जीवाः । तस्मात्स जीव-
घनः स विद्वांस्त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञः । एतस्माज्जीवघना-
द्धिरण्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते ॥ पुरि-
शयं सर्व्वशरीरानुप्रविष्टः पश्यति ध्यायमानः । तदेता-
वस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ॥५॥

त्वस्य बाध्येतेत्यनेनान्वयः । अथ यदि द्विमात्रेण यः पुनरेतं त्रिमात्रेणेति
च तृतीयापि द्विवारं श्रुता हेतुत्वापेक्षया करणत्वेन स्वरसा च
कारकविभक्तित्वात्ततस्तस्या अपि बाधो न युक्त इति शङ्कते । यद्य-
पीति ॥ द्वितीयाद्वयस्यापि कर्म्मत्वे स्वारस्यादुपक्रमस्थत्वाच्च तस्यैव
प्राबल्यमित्याह । तथापीति ॥ प्रक्रतेति प्रक्रमानुरोधादित्यर्थः । किञ्च
द्वितीयाद्वयमुक्ताभेदश्रुतिः । एतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । आयतने-
नैवान्वेतीत्यात्मत्वेन वाच्यायतनश्रुतिद्वयञ्चेति बहुश्रुत्यनुरोधेन तृती-
याद्वयं त्याज्यमित्याह । त्यजेदेकमिति ॥ तृतीयमात्रारूप इति
यद्यपि मात्रात्रयध्यानान्मात्रात्रयरूपित्वमेव तस्य तथापि तृतीय-
मात्राया एवेहासाधारण्यात्तत्प्राधान्येन निर्द्देश इति बोध्यम् । तृतीय-
मात्रारूप इति सप्तम्यन्तपाठे तत्पूर्व्वविशेषणं मकारस्यादित्यात्मक-
त्वादिति । हिरण्यगर्भस्य जीवघनत्वमनागतावेक्षणन्यायेनोपपाद-
यति । स हिरण्यगर्भ इति ॥ लिङ्गरूपेणेति समष्टिलिङ्गरूपेणेत्यर्थः ।
तस्मिन् हीति ॥ समष्टिलिङ्गात्मनि हिरण्यगर्भे व्यष्टिलिङ्गाभिमानिनः
सर्व्वे जीवा गोत्वसामान्ये खण्डमुण्डादय इव संहता इत्यर्थः ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥६॥

तिस्रस्त्रीसंख्याका अकारउकारमकाराख्या ओंकारस्य मात्राः। मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः। ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः। किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरसम्बद्धाः। अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः। तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः। किन्तर्हि विशेषेणैकस्मिन्ध्यानकाले ऽतिसृष्टासु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलते ज्ञः। यो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओंकारस्येत्यर्थः। न तस्यैवंविदश्चालनमुपपद्यते। यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोङ्कारात्मरूपेण दृष्टाः ॥६॥

इदानीं वाक्यं योजयति। स विद्वानिति। स विद्वानिदानीं ध्यायमानः पश्चाद्ब्रह्मलोकं प्राप्तः। तत्र ब्रह्मलोके स्थावरजङ्गमेभ्यः पराज्जीवघनात्परं पुरुषं पश्यति ततो मुक्तो भवतीत्यन्वयः ॥५॥

यत्र यः पुनरेतमित्यादिनोक्तेऽर्थे आद्यं मन्त्रं योजयति। तिस्र इति॥ मृत्युगोचरा इति प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिं विना तदुपासकानाम्। मृत्युर्ह्यनतिक्रमणीय इत्यर्थः॥ ब्रह्मदृष्ट्या संश्लिष्टत्वेन च सम्यक् च प्रयुक्तास्वेदायं दोष[illegible]त्याह। किञ्चेति॥ जाग्रदिति जाग्रत्पुरुषो

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेना

स ह्येवं विद्वान् सर्व्वात्मभूत ओंकारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन् वा । सर्व्वार्थसंग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः । ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधलोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्व्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव ।

वैश्वानराभिन्नो विश्वस्तत्स्थानं स्थूलं शरीरं जागरितञ्च । स्वप्नपुरुषस्तु हिरण्यगर्भाभिन्नस्तैजसस्तत्स्थानं लिङ्गशरीरं स्वप्नश्च । सुषुप्तावीश्वरात्मा प्राज्ञस्तत्स्थानमव्याकृतं सुषुप्तिश्च । तेषामकारादितादात्म्येन यदभिध्यानं तत्तत्सूक्ष्मवर्णासु योगक्रियासु प्रयुक्तास्वन्योऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्तास्तिस्रो मात्रा प्रयुक्ताश्चेन्न कम्पत इत्यन्वयः । अनेन सर्व्वात्मके परब्रह्मणीश्वरे ओंकाराभेदेन ध्यानमुक्तम् । यथोक्तेति तिस्रो मात्रा इति श्लोकोक्तविभाग इत्यर्थः । कुतो वेति चलनं विक्षेपः स्वस्य सर्व्वात्मत्वेन स्वव्यतिरिक्ताभावाच्चलनं न सम्भवतीति कुतो हेतोः कस्मिन् वा विषये चलेदित्यर्थः । अपरब्रह्मप्राप्त्यर्थं य ओङ्कारः प्रयुक्तस्तेनैव न पृथक्प्रयुक्तः परमपि प्रैति ब्रह्मलोके । उत्पन्ननिर्विशेषब्रह्म साक्षात्कारेणोक्तस्योङ्कारस्य क्रममुक्तिफलत्वादित्याह । तेनैवेति ॥ येनापरमन्वेति तेनैव परमस्थानन्वेतीत्येवकारार्थः । तदप्योङ्कारेणेत्यायतनविशेषणार्थं पुनरोङ्कारग्रहणमिति न पुनरुक्तिरिति बोध्यम् ॥६॥७॥ इति प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमप्रश्नः पर्णः ॥५॥

न्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति ॥७॥

इति पञ्चमप्रश्नः समाप्तः ॥५॥

यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयम्। यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम्। तदप्योङ्कारेणायतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः। इति शब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः॥७॥

इति प्रश्नोपनिषद्भाष्ये पञ्चमप्रश्नः समाप्तः ॥५॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ समस्तं जगत्कार्य्यकारणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्नक्षरे सुषुप्तिकाले सम्प्रतिष्ठित इत्युक्तम्। सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे सम्प्रतिष्ठते जगत् तत एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति। न ह्यकारणे कार्य्यस्य सम्प्रतिष्ठानमुपपद्यते। उक्तञ्चात्मन एष प्राणो जायत इति। जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्व्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः। अनन्तरञ्चोक्तं स सर्व्वज्ञः सर्व्वो भवतीति। वक्तव्यञ्च क्व तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विज्ञेयमिति। तदर्था-

---

गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठाः कर्म्माणि विज्ञानमयश्चेति मन्त्रे कर्म्मभिः सह षोड़शकलानां परस्मिन् लयमुक्त्वा यथा नद्यः स्यन्दमाना इति मन्त्रेण दृष्टान्तोक्तिद्वारा परप्राप्तिरुक्ता तन्मन्त्रयोर्विस्तराभिधानार्थं षष्ठं प्रश्नमारभते। अथ हैनमिति॥ तस्य पूर्व्वेण सङ्गतिमुक्त्वाऽर्थानुवादपूर्व्वकमाह। समस्तमित्यादिना॥ अक्षरस्य कारणत्वसिद्ध्यर्थं प्रलयेऽपि तस्मिन्नेव लयमाह। सामर्थ्यादिति॥ लयाधारत्वेन कारणत्वमाह। तत इति॥ तदुक्तेः प्रयोजनमाह। जगत इति॥ यद्यप्यद्वितीयात्मज्ञानान्मुक्तिर्न कारणज्ञानात् तथापि तस्य कारणत्वे तद्व्यतिरेकेण कार्य्याभावात्तदद्वितीयत्वज्ञानं सिध्य

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं तेनावक्ष्य-

ऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानञ्च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तल्लब्ध्यर्थं मुमुक्षूणां यत्नविशेषोत्पादनार्थम् । हे भगवन् हिरण्यनाभो नामतः कोसलायां भवः कौशल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवात्मन्यविद्याध्यारोपितरूपा यस्मिन् पुरुषे सोऽयं षोडशकलस्तं षोडशकलं हे भारद्वाज पुरुषं वेत्थ । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमब्रुवमुक्तवानस्मि नाहमिमं वेद यं त्वं पृच्छसीति । एवमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसम्भावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम् । यदि कथञ्चिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं विदितवानस्मि कथमत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवालक्ष्य

तीति तादृशात्मज्ञानात्परं श्रेय इति । आत्मा वा इदमेक एव । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञानेनात्मना अमृतः समभवत् । सदेवैकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्याचार्य्यवान् पुरुषो वेद अथ सम्पत्स्ये तमेवैकं जानथ । अमृतस्यैष सेतुः अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्व्वमभवदित्यादिषु निश्चितमित्यर्थः । इहापि तादृगात्मज्ञानादेव सर्व्वात्मभावः श्रेय उक्तमित्याह । अनन्तरमिति ॥

मिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥१॥

प्रत्याययितुमब्रवम् । समूलः सह मूलेन वै एषोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन्ननृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः स परिशुष्यति शोषमुपैतीहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विनश्यति । यत एवं जाने तस्मान्नार्हाम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं व्रीडितो रथमारुह्य प्रवव्राज प्रगतवान् यथा गतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय जानता विद्या वक्तव्यैव अनृतञ्च न वक्तव्यं सर्वास्वप्यवस्थास्वित्येतत्सिद्धं भवति । तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शल्यमिव मे हृदि स्थितं क्वासौ वर्त्तते विज्ञेयः पुरुष इति ॥१॥

वृत्तमनूद्य वर्त्तिष्यमाणमाह । वक्तव्यमिति ॥ तं दर्शयितव्यमिति तस्य शरीरान्तस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्मत्वज्ञानार्थमित्यर्थः । प्रश्नमिति प्रष्टव्यमित्यर्थः । अज्ञाने कारणमिति अज्ञानसम्भावनायां कारणमित्यर्थः । अप्रत्ययमिति अविश्वासमित्यर्थः । अन्यथा सन्तमिति ज्ञानिनं सन्तमन्यथा कुर्वन्नज्ञानिनं कुर्वन्नारोपयन्नित्यर्थः ॥ कथं ते नावक्ष्यमित्यनेन सूचितमर्थमाह । अत इति ॥ समूलो वा इत्यनेन सूचितमाह । अनृतञ्चेति ॥ स्वरूपेण शल्यत्वाभावादाह । विज्ञेयत्वेनेति ॥ यावज्जिज्ञासितं न ज्ञायते तावत्तद्धृदि शल्यवद्भासत इति शल्यमिवेत्युक्तम् । पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन किन्तु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यमिति तत्तात्पर्यमाह । षोडशकलाभिरिति ॥१॥२॥

तस्मै स होवाच इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥२॥

स ईक्षाञ्चक्रे। कस्मिन्नहमुत्क्रान्त

तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोड़शकलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोड़शकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते विद्ययेति ॥२॥

तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमा-

---

ननु केवल आत्मा प्रदर्श्यतां किं वक्ष्यमाणकलोक्त्येत्यत आह। तदुपाधीति ॥ तथैव स प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह। अत्यन्तेति ॥ अविद्याविषया इति अविद्याधीना इत्यर्थः। कालत्रयेऽपि तासाञ्चैतन्यरूपात्मविज्ञानाव्यतिरेकाद्रज्जुसर्पवन्मृषात्वमित्यविद्याविषयत्वं साधयति। चैतन्येति ॥ चैतन्याव्यतिरेकेण लक्ष्यमाणत्वं हेतुं विज्ञानवादिभ्रान्त्या दृढीकरोति। अत एवेति ॥ घृतं यथाऽग्निसंयोगाद्द्रवावस्थां प्रतिपद्यते एवमहमाकारमालयविज्ञानमेव वासनावशाद्विषयाकारेण जायत इति वदतां तेषां भ्रमो विषयस्य चैतन्याव्यतिरेके प्रत्ययं गमयति अन्यथा तथा भ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः। विषयाणां चैतन्याव्यतिरेकेण प्रतीतिनियमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावे

उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥३॥

नाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्, तमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति । अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति । अपरे चैतन्यमभूतधर्म्म इति । लोकायतिकाः अनपायोपजनधर्म्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्म्मैः प्रत्यवभासते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपाव्यभिचारिषु पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचारात् यथा यथा

सुषुप्त्यादौ शून्यभ्रमो जातः केषाञ्चिदिति तदीयभ्रान्तत्रापि चैतन्याव्यतिरिक्तप्रतीतिं द्रढीकरोति । तन्निरोध इति ॥ चैतन्यस्यानित्यस्य कलारोपाधिष्ठानत्वं न सम्भवति । कलाकार्य्यत्वादिति ॥ नैयायिकपक्षोक्तिव्याजेन शङ्कते । घटादीति ॥ भूतधर्म्म इति देहाकारेण संहतभूतधर्म्म इत्यर्थः । चैतन्यस्यारोपाधिष्ठा न त्वसिद्ध्यर्थं नित्यत्वमेकत्वञ्च वदन् तन्निराकरोति । अनपायेति ॥ प्रत्यवभासत इति ॥ नानात्वेन कार्य्यत्वेन चेति शेषः । सत्यं ज्ञानमिति ॥ तथा च श्रुतिविरोधात्ते पक्षा हेया इत्यर्थः । किन्तु ज्ञानकाले विषयाणां सद्भावनियमाभावाद्विषयाकाले च ज्ञानस्य सद्भावनियमात्तयोर्भेद इति विज्ञानवादिपक्षं निराकुर्व्वन्नव्यभिचारादेव ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयन्नैयायिकादिपक्षमपि निराकरोति । स्वरूपेति ॥ घटज्ञानकाले पटाभावसम्भवाद्विषयाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य तु विषयकालेऽवश्यम्भावनियमादव्यभिचारित्वमित्यर्थः । पटकाले घटज्ञानमपि नास्तीति घटज्ञानस्यापि पटविषयव्यभिचारित्वं तुल्यमित्याशङ्क्य स्वरूपेत्युक्तम् ।

यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम् । रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरितिवत् । व्यभिचरति तु ज्ञानं ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि । ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरेऽभावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति । कस्यचित्सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानं स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न । ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः । न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुम-

---

ज्ञानस्य विषयविशिष्टत्वरूपेणैव व्यभिचारः । विषयस्य तु स्वरूपेणैवेति विशेष इत्यर्थः । ज्ञानस्याव्यभिचारित्वमुपपादयति । यथा यथेति ॥ नन्वुत्पन्नविनष्टादेर्मेकगुहान्तर्वर्त्तिनश्चाज्ञायमानत्वाज्ज्ञानस्यापि ज्ञेयाव्यभिचारोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य तस्याज्ञाने तत्सद्भावासिद्धेस्तथाभूतपदार्थोऽसिद्ध इत्याह । वस्तु चेति ॥ अनुपपत्तिमेव दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति । रूपञ्चेति ॥ ज्ञेयस्य ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानकाले सत्त्वनियमाभावरूपं स्पष्टमित्याह । व्यभिचरति त्विति ॥ घटज्ञानकाले कदाचिद्घटाभावादित्यर्थः । पटकाले घटज्ञानस्यापि व्यभिचारस्तुल्य इत्याशङ्क्य विशिष्टरूपेण व्यभिचारेऽपि स्वरूपेणाव्यभिचारं पूर्व्ववत्सूचितमाह । न व्यभिचरतीति ॥ ज्ञानमित्यस्येहाप्यनुषङ्गः । पूर्व्ववाक्ये द्वितीयान्तं इह तु प्रथमान्तमिति विशेषः । भावादिति स्वरूपेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वरूपेण सतामेव ज्ञेयान्तरस्य ज्ञेयत्वादेव साधयति । न हीति ॥ स्वरूपेणाप्यभावं शङ्कते सुषुप्त इति ॥ किमिदानीं ज्ञेयाभावेन ज्ञानाभावः साध्यते उत ज्ञानस्य दर्शनाद्वा आद्येऽपि ज्ञेयस्य व्यञ्जकत्वात्तदभावाद्व्यञ्जकाभाव इति । उभयोरैक्याभाव इतराभाव इति ।

वैनाशिकेन । वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्ये-
वेति चेत् येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत
इति वक्तव्यम् । वैनाशिकेन तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञा-
नाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेया-
भावे ज्ञानाभाव इति चेत् । न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वा-
भ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते । वैनाशिकैर्नित्यश्च
तदव्यतिरिक्तश्चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य
च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभा-
वत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावना-
ममात्रेऽध्यारोपे किञ्चिच्छिन्नम् । अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन्
ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न । तर्हि ज्ञेयभावे ज्ञानाभावः ।
ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति
चेन्न शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरेकत्व-
ञ्चेदभ्युपगम्यते ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं

नाद्यो व्यभिचारादित्याह । न ज्ञेयेति ॥ व्यङ्ग्यज्ञानैककल्पस्य व्यङ्ग्या-
भावेऽभाव उच्यते आलोकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्नैवमिति । ज्ञानानुमेय-
त्ववादिनं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह । न हीति ॥ वैनाशिकमते विज्ञान-
व्यतिरिक्तालोकाद्यभावान्न तत्र व्यभिचार इति शङ्कते । वैनाशिक
इति ॥ कल्पयत्येवेत्युक्तव्यभिचारस्थलाभावेन व्यभिचाराभावादित्यर्थः ।
एवमपि ज्ञानाभावकल्पकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानमङ्गीक्रियते न वा ।
आद्ये न ज्ञानाभावसिद्धिस्तस्यैवाभावज्ञानस्य सत्त्वादित्याह । येनेति ॥
येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावं कल्पयेत्तस्य ज्ञानस्याभावः केन कल्प्यते
न केनापि कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । तदभाव-
स्यापीति ॥ ज्ञेयाभावस्याप्यज्ञानस्य ज्ञानाभावकल्पकत्वासम्भवादवश्यं
ज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः कल्पनानुपपत्तेर्ज्ञानानङ्गीकारपक्षो
न युक्त इत्यर्थः ॥ आद्यकोटौ द्वितीयकल्पं शङ्कते । ज्ञेयेति ॥ वैना-

ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न। सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते। ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न। भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावविज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्ये न तदप्यन्ये नेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न। तद्विभागोप-

---

शिकमतेऽप्यभावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्विबोध्यं तस्मादन्यत्वं स्फुटं क्षणिकं च तदिति प्रतिसंख्यानिरोधादाकाशरूपत्रयव्यतिरिक्तस्यैव क्षणिकत्वेन निरोधशब्दितस्याभावस्य नित्यत्वाङ्गीकारेण तदभिन्नस्य ज्ञानस्यापि सुषुप्ते सत्त्वं नित्यत्वं च प्राप्तमित्याह। नाभावस्येति॥ ज्ञानस्याभावाभिन्नत्वेनाभावत्वमेव स्यान्न तु भावत्वेन सत्त्वं नित्यत्वं च स्यादित्याह। तदभावस्येति॥ अनित्यत्वञ्च ज्ञानस्येति वाङ्मात्रमेव स्यादित्यनुषङ्गः। वाङ्मात्रेणाप्यभावस्याभावत्वेन ज्ञानानित्यत्वेन चास्मत्सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य नाममात्रेण तेन वास्तवनित्यत्वादिविरोधाभावान्नास्माकं क्षतिरित्याह। न चेति॥ अभावनामेत्यनित्यनामेत्यपि द्रष्टव्यम्। एतद्दोषपरिहारार्थं ज्ञेयस्यापि सतोऽभावस्य ज्ञानाभेदो नाङ्गीक्रियत इति शङ्कते। अथेति॥ तर्हि ज्ञेयाभिन्नत्वेन हेतुना सुषुप्ते ज्ञानाभावो न सिद्ध्यति घटाद्यभावसिद्धावपि अभावज्ञानाभावासिद्धेस्तस्याभिन्नत्वाभावादित्याह। न तर्हीति॥ यद्वाऽभावस्य ज्ञेयस्य ज्ञानाद्भेदे भावस्यापि तथात्वं स्याद्विशेषहेत्वभावात्तथा च न ज्ञेयाभावाज्ज्ञानाभावसिद्धिरित्याह। न तर्हीति॥ ननु ज्ञेयस्य ज्ञानाव्यतिरिक्तत्वमङ्गीक्रियते तथा चाभावस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वादभावत्वा-

स्य

पत्तेः। सर्व्वस्य यदा हि सर्व्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः। ज्ञानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सर्व्वज्ञत्वहानिरिति चेत् सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्तन्निवर्हणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम्। स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिर्व्वार्य्या। समान एवायं दोष इति चेन्न। ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्व्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवि-

---

दिकं सिद्ध्यति। ज्ञानस्य न ज्ञेयव्यतिरिक्तत्वम्। तथाच ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावसिद्धिरितिनिरुद्धगतिकः शङ्कते। ज्ञेयमिति॥ ज्ञानज्ञेयाव्यतिरेके ज्ञेयस्यापि तद्व्यतिरेकावश्यम्भावादन्यथोभयोरत्यन्तभेद एव स्यात्। भेदाभेदयोर्विरोधादनुपपत्तेरिति दूषयति। न शब्दमात्रत्वादिति। इदमुपलक्षणम्। ज्ञानस्याभावाव्यतिरेकेण नित्यत्वादिकञ्च स्यादेवेत्यपि द्रष्टव्यम्। यद्येतद्दोषपरिहाराय तस्यापि भेद एवाङ्गीक्रियते तर्हि न सुषुप्तौ ज्ञानाभावसिद्धिरित्युपसंहरति। ज्ञेयव्यतिरेके त्विति॥ सुषुप्ते ज्ञानस्यादर्शनादेवाभाव इत्याद्यं द्वितीयं शङ्कते। ज्ञेयभाव इति॥ आलयविज्ञानसन्ततेर्नित्यत्वाङ्गीकारेण त्वया तदापि तदभावो वक्तुं न शक्यत इत्याह। न सुषुप्त इति॥ अस्तित्वमिति तथा च ज्ञानस्यादर्शनसिद्धं सुषुप्तेऽपि तदङ्गीकारादित्यर्थः। ननु ज्ञेयाभावेन तन्निरूपितस्य ज्ञानस्यादर्शनमित्युच्यते मया सुषुप्ते च स्वस्यैव स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञानदर्शनमभ्युपपद्यते अस्मिन्मते। त्वन्मते तु स्वज्ञेयत्वानङ्गीकारात्सुषुप्ते चान्यस्याभावान्निरूपकाभावान्न ज्ञानदर्शनास्तित्वमुपपद्यत इति शङ्कते। तत्रापीति॥ अभावस्थले ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य साधितत्वात्तद्दृष्टान्तेन सर्व्वत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदसाधनान्न स्वज्ञेयत्वं ज्ञानस्येत्याह। न भेदस्येति॥ अभावरूपो ज्ञेयो विषयो यस्य तस्य ज्ञानस्याभावरूपो यो ज्ञेयस्तद्व्यतिरेकादित्यर्थः॥ अभावस्थले भेदेऽपि न सर्व्व-

त्वादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति । नाऽसौ दोषः । तथा चेहेदमुच्यते । ननु श्रुतेरिहैवान्तः शरीरे परिच्छिन्नः कुण्डवदरवत्पुरुष इति । न । प्राणादिकलाकारणत्वात् । न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य श्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्य्यत्वाच्च शरीरस्य । न हि पुरुषकार्य्याणां कलानां कार्य्यं सच्छरीरे कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुण्डवदरमिवाभ्यन्तरः कुर्य्यात् । वीजवत्स्यादिति चेत् । यथा वीजकार्य्यो वृक्षस्तत्कार्य्यञ्च फलं स्वकारणकारणं वीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत्पुरुषमभ्यान्तरीकुर्य्यात् शरीरं

त्वेत्याशंक्य न्यायस्य तुल्यत्वान्न तदन्यथाकर्त्तुं शक्यमित्याह । न हीति॥ ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमपक्षेऽनवस्थां वैनाशिकः शङ्कते । ज्ञानस्येति॥ ज्ञेयस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमानङ्गीकारादस्मन्मते च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वानङ्गीकारान्न दोष इत्याह । न तदिति॥ सर्व्वस्य वस्तुजातस्य विभागोऽसङ्करः ज्ञानं ज्ञेयमपि ज्ञेयमेव न कदाचिदपि ज्ञानमित्येवं रूपत्वस्योपपत्तेरित्यर्थः । अथवा द्विभागोपपत्तेरिति छेदः । ज्ञानज्ञेयरूपभागद्वयमेव राशिद्वयमेवाङ्गीक्रियते न तृतीयो ज्ञानविषयज्ञानरूपो भावराशिरङ्गीक्रियत इत्यर्थः॥ तामेवाह । यदा हीति॥ यस्मिन्पक्षे ज्ञेयं सर्व्वं व्यतिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य ज्ञेयमित्यङ्गीक्रियत इति ज्ञेयपदाऽऽवृत्त्या व्यतिरिक्तस्येतिपदाध्याहारेण च यदाहीति वाक्यं योज्यमवैनाशिकैरिति छेदः । तद्विषय इति ज्ञानविषयकज्ञानात्मक इत्यर्थः । तर्हि तन्मते ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मणः सर्व्वज्ञत्वं न स्यात्स्वेन स्वस्याज्ञानादिति शङ्कते । ज्ञानस्येति । ज्ञातुं योग्यस्य सर्व्वस्याज्ञाने हि सर्व्वज्ञत्वहानिः अन्यथा शशविषाणादेरज्ञानात्सर्व्वज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यादतो नास्मन्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः किन्तु वैनाशिकस्यैव तेन ज्ञानस्यावश्यज्ञेयत्वाङ्गीकारात्स्वेन स्वस्य ज्ञेयत्वस्य सिद्धं हीति

स्वकारणकारणमपीति चेन्न। अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणवीजादुद्वृक्षफलसंवृत्तान्यन्यान्येव वीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते। वीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः। किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न। वचनस्याकारकत्वात्।

पूर्वग्रन्थे दूषितत्वादन्यज्ञेयत्वस्य चानङ्गीकारात्सर्व्वज्ञत्वयोगादित्याह। सोऽपीति॥ तर्हि तव मते कथं सर्व्वज्ञत्वनिर्व्वाह इत्याशङ्क्यात्मन्मते तस्य मायिकत्वेन तदनिर्व्वाहेऽपि न दोष इत्याह। किन्तदिति॥ वस्तुतस्तु सर्व्वस्य व्यवहारहेतुज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वं तत्तु ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वादस्ति ज्ञातुं योग्यत्वं सर्वज्ञानाद्वा तदस्तीति भावः। पूर्वोक्तानवस्थादोषोऽपि तस्यैवेत्याह। अनवस्थेति॥ ननु तेन स्वेनैव ज्ञेयत्वङ्गीकाराज्ज्ञानवस्थेत्यत आह॥ स्वात्मना चेति॥ सिद्धं हीत्यत्र स्वज्ञेयत्वासम्भवस्योक्तत्वात् परिशेषादन्यज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्थाऽनिवार्य्येत्यर्थः। ज्ञानस्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासिद्धिः ज्ञानान्तरज्ञेयत्वे चानवस्था तवापि स्यादिति शङ्कते। समान एवेति॥ स्वप्रकाशत्वेन स्वस्वव्यवहारसिद्धे र्निर्भेदस्यैवास्माभिरनङ्गीकारादनवस्थायाः प्रसक्तिरेव नास्तीति परिहरति। न ज्ञानस्येति॥ एकत्वपक्षे भेदप्रतीतिमुपपादयति। नामरूपेति॥ एवं चैतन्यस्यैकत्वेन नित्यत्वाज्जगद्भिन्नत्वेन तस्य सत्यत्वाच्चाधिष्ठानत्वोपपत्तेः। तस्मिन् कलानामध्यारोप आत्मप्रतिपत्त्यर्थमिहोच्यत इत्याह। तथा चेहेति॥ चैतन्यस्य नित्यत्वेनाधिष्ठानत्वे सतीह श्रुताविदं कलानामध्यारोपणमुच्यत इत्यर्थः। ननु चैतन्यस्य न नित्यत्वं परिच्छेदश्रुतेः परिच्छिन्नस्य च घटादिवदनित्यत्वादिति शङ्कते। तेन

न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्तर्हि यथाभूतार्थविद्योतने । तस्मादतः शरीर इत्येतद्वचनम् अण्डस्यान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तः शरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते चात उच्यते अन्तः शरीरे सोम्य स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणः सन् कुण्डवदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोड़शकलाः प्रभवन्ती-

---

चेति ॥ शरीरान्तरस्थत्वं प्रत्यक्षविवक्षयोच्यते न परिच्छेदविवक्षया-तया सत्युत्तरवाक्यविरोधादित्याह । नेति ॥ अयोग्यत्वादपि सोऽर्थो न विवक्षित इत्याह । कलेति ॥ खोत्पत्तेः पूर्व्वं खस्याभावात्तत्कालीनपुरुषं परिच्छेत्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । वीजकार्य्यस्य वृक्षस्य कार्य्यं फलं स्वकारणवृक्षकारणवीजमभ्यन्तरी करोतीति दृष्टमिति नायोग्यमिति शङ्कते । वीजवदिति ॥ तद्विवृणोति । यथेति ॥ दृष्टान्ते वीजव्यक्तिभेदादविरोधे यो हि पुरुषव्यक्त्यैक्यात्कारणाभ्यन्तरीभावयोर्विरोध इत्याह । नेति ॥ ननु कारणीभूतवीजस्यैव वृक्षभफलदन्तर्गतवीजरूपेण परिणामात्तयोः कारणकार्य्यवीजयोरैक्यमाशङ्क्य एवमपि तस्य सावयवत्वाद्वृक्षवत्फलाकारेण परिणतावयवेभ्यो भिन्नावयवानामेव तदन्तर्गतवीजरूपेण परिणामात्तयोर्भेदेनाधाराधेयभावः स्यात् इह तु निरवयवत्वान्न तथात्वमित्याह । सावयवत्वाच्चेति ॥ आद्यं हेतुं विवृणोति । दृष्टान्त इति ॥ श्रूयत इति यस्मिन्नेताः षोड़शकला इति यच्छब्दोक्तस्यैव पुरुषस्यान्तःशरीरे सोम्य स पुरुष इति तच्छब्देनाभिधानादित्यर्थः ॥ द्वितीयं हेतुं विवृणोति । वीजेति ॥ निरवयवस्येति तथाचैकदेशेन कलादिरूपेण परिणाम एकदेशेन तत्रावस्थानं वीजवन्न सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च कलानां सावयवत्वेन परिच्छेदात्पुरुषस्य तद्विपरीतत्वादपरिच्छिन्नस्य न परिच्छिन्नाधारकत्वं सम्भवतीत्याह । सावयवाश्चेति ॥ यद्वा सावयवत्वेन कार्य्यतया

त्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः स चान्योऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चेतनपूर्व्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोड़शकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन स ईक्षाञ्चक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥

रूपत्वान्निरवयवतया परमार्थसत्यपुरुषाधारत्वं नोपपद्यत इत्याह । सावयवाश्चेति ॥ नन्वाकाशकार्य्यशरीरे आकाशस्यापरिच्छिन्नस्याभ्यन्तरीभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य तस्यापि शरीराकारेणावस्थानमेव छिद्रादिविशिष्टस्यैव शरीरत्वान्न तु तदन्तस्थत्वमित्याह । एतेनेति ॥ युक्त्यसहमपि वचनप्रामाण्यादङ्गीकार्य्यमिति शङ्कते । किं दृष्टान्तेनेति॥ वचनस्यापि वस्तुनोऽन्यथाकरणे सामर्थ्याभावाद्वस्तुस्वरूपाविरोधेनैव बोधकत्वादन्यथाविचारवैयर्थ्याद्विरुद्धार्थो न बोधार्ह इत्याह । वचनस्येति ॥ तर्ह्यन्तःशरीर इति श्रुतेः कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्य पुरुषस्य शरीरोपादानत्वेन तदनुस्यूतस्य तदन्तर्गतत्वप्रतीतेस्तदभिप्रायेयं श्रुतिरिति सदृष्टान्तमाह । तस्मादिति ॥ अखण्डेत्यखण्डकारणस्य व्योम्नो यथा तदनुस्यूतत्वेन तदन्तर्गतत्वप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । यद्वा लोकभ्रमसम्बद्धं परिच्छिन्नत्वमनूद्यते श्रुत्येत्याह । उपलब्धीति ॥ तत्राभिव्यक्तेर्वा तदन्तर्गतत्वाव्यपदेश इत्याह । उपलभ्यते चेति ॥ ननु यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीत्यनेनाध्यारोपस्योक्तत्वात् स ईक्षामित्यादिना पुनःसृष्टिकथनमधिकमित्यत आह । यस्मिन्निति ॥ अत इति क्रमप्रतिपत्त्यर्थं स ईक्षामित्याद्युच्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तिश्च कलोत्पत्तिप्रतिपत्तिसौकर्य्यार्थं विपर्य्ययेण तु क्रमत उपपद्यते चेति न्यायेन कार्य्यस्य स्वकारणक्रमेणापवादसौकर्य्यार्थञ्चेत्यर्थः ॥ ईक्षणोक्तेः

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्यो-

नन्वात्माऽकर्त्ता प्रधानं कर्तृ अतः पुरुषार्थं प्रयोजन-मुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेच्छापूर्व्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्त्तिषु वा परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्व्वकार्य्यात्मनोऽनर्थं कुर्य्यात् । तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेच्छापूर्व्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं स ईक्षाञ्चक्रे इत्यादिः ।

प्रयोजनमाह । चेतनेति ॥ सृष्टीति ॥ सृष्टिः प्राणादेः सृष्टिस्तस्या ऊर्द्धक्रान्त्यादि फलं क्रमः प्राणाच्छ्रद्धामित्याद्युक्तानन्तर्य्यम् । आदिशब्देन लोकेषु नाम चेत्याधाराधेयविशेषो गृह्यते । नन्वीक्षणोक्त्या न चेतनपूर्व्वकत्वसिद्धिः ॥ ३ ॥

न्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाहेतुत्वेऽचेतनस्य प्रधानादेर्व्विक्रियावत्त्वेन हेतुत्वे सति ईक्षणस्यान्यथा नेयत्वादिति साङ्ख्याः शङ्कन्ते । नन्वात्मेति॥ अकर्त्तेत्यस्य तत्रेदमित्यनेनान्वयः । आत्माऽकर्त्ता । तत्र तथा सतीदं कर्तृत्ववचनमनुपपन्नमित्यर्थः । किञ्च तस्य कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि कर्त्तुः कुलालादेरिव सहकारसाधनान्तराभावादात्मनो दुःखाद्यनर्थहेतुप्राणादिसंसारकर्तृत्वानुपपत्तेश्चानुपपन्नं स्रष्टृत्ववचनमित्याह । आत्मनोऽपीति ॥ कर्तृत्वेऽपीत्यपिशब्दान्वयः ॥ तर्हि किं कर्तृ अत आह। प्रधानमिति ॥ कर्त्विति । क्रियाशक्तिमदतः प्रवर्त्तत इत्यन्वयः ॥ ननु प्रधानस्याचेतनस्य प्रयोजनापेक्षाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह । पुरुषार्थमिति ॥ पुरुषस्य चेतनस्य भोगापवर्गरूपमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्त्तते वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनसाध्येन देहगतक्षीरस्य सस्यादिवृद्ध्यर्थमम्बुनश्चाचेतनस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । ननु प्रधानस्याप्येकत्वेन सहका-

तिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नाद्वीर्य्यं

यथा राज्ञः सर्व्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति तद्वत् । नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्त्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्व्वकं जगत्कर्त्तृत्वमनुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्त्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्व्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न । एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपो-

---

र्थभावात्कारणत्वानुपपत्तेरगत्या चेतनस्यैव कथंचित्कर्त्तृत्वं वाच्यमित्यत आह । सत्त्वादीति ॥ सत्त्वादिगुणत्रयस्य साम्यावस्था प्रधानमिति साङ्ख्यमतम् । तत्र सत्त्वादिगुणैरनेकात्मके प्रधाने कारणे सति पुरुषस्य कर्त्तृत्ववचनसङ्गतेरभावाद्दनुपपन्नमित्यन्वयः । यदि चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति मन्यसे तर्हि परमाणुकारणवादोऽस्तु तत्रेश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादित्याह । ईश्वरेच्छेति ॥ अत्रापि सत्स्थित्यस्यानुपपन्नमिति पूर्व्वेणान्वयः । तर्हीक्षणश्रवणस्य का गतिरत आह । तस्मादिति ॥ पुरुषार्थेनेति पुरुषस्य भोगापवर्गार्थेनेत्यर्थः । मुख्ये ईक्षितरि विद्यमाने न नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानत्वेन गुणेन योगादैक्षतेति गौणः प्रयोगः । माणवके पैङ्गल्यगुणयोगेनाग्निशब्दप्रयोगवदित्यर्थः । नन्वेवमपीक्षितरि प्रधाने पुरुषशब्दः कथमत आह । यथा राज्ञ इति ॥ तद्वदिति पुरुषस्य भोगाय वर्गकारिणि प्राधाने पुरुषशब्द औपचारिक इत्यर्थः । स्वतोऽकर्त्तुरपि आत्मनो मायोपाधिककर्त्तृत्वं सम्भवतीति हृदि निधाय प्रथमं मायां ततः प्रतिबन्धी परिहरति । नेति ॥ बुद्धिकर्त्ताभोक्ता पुरुष इति वदद्भिः साङ्ख्यैरा-

तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥४॥

पाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनो बन्धमोक्षा-
दिशास्त्रकृतसंव्यवहारायपरमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्व-
मेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं
शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च
स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । साङ्ख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव
पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमबा-
ह्यत्वात्पुनस्ततस्त्रस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्ये-
च्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव
कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।
तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्प-

त्मनो भोक्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यादिति श्रुत्युक्तजगत्कर्तृत्वमवि-
कारिणोऽपि कथञ्चिन्निर्वाह्यमित्यर्थः ॥ साङ्ख्यः प्रतिबन्धी परिहारं
ग्रङ्क्ते । तत्त्वान्तरेति ॥ भोगो नाम सुखदुःखानुभवः ॥ स च पुरु-
षस्य स्वरूपभूत इति न तत्त्वान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम इत्यर्थः । परि-
णामो हि पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः । सा च सजातीयरूपा-
न्तरापत्तौ विजातीयरूपान्तरापत्तौ वाऽनित्यत्वादिकमावहेदेवेति
भोक्त्याविवेकोपाधिकं भोक्तृत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥ तेन तदात्मककर्तृत्वेऽपि
तुल्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यपरिहारमाह । नेति ॥ एकस्य वस्तुनोऽस-
हायस्याकर्तुराप्तकामस्यापीत्यर्थः । उपाधिकृतकर्तृत्वसम्भवादवि-
द्यारूपसहायस्य सम्भवाद्भ्रान्त्याऽस्माद्भिन्नजीवानामनाप्तकामानां स-
म्भवात्तत्पुरुषार्थार्थस्रष्टृत्वं तथाविधस्याप्युपपद्यत इति नाचेतनस्य
चेतनाधिष्ठितस्य तद्युक्तमिति भावः । नामरूपेत्यनभिव्यक्तनामरूपे-
त्यर्थः । बन्धमोक्षादीत्यादीत्यादिशब्देन तत्साधनमुच्यते । मोक्षस्यापि
बन्धप्रतियोगित्वेन सोपाधिकत्वमुक्तम् ॥ परमार्थस्य श्रुत्यैकगम्यत्व-
माह । सर्वेति ॥ एवम्भूतस्यात्मनो न स्रष्टृत्वमित्याह । न तत्रेति ॥

नात आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुद्धमाना अर्थदर्शित्वात् परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिर्न तु तार्किकतात्पर्य्येण । तथैतदत्रोक्तम् । विवदत्स्वेवनिक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्व्वाति वेदवित् । किञ्च भोक्तृत्वकर्त्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्त्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता । प्रधानन्तु कर्त्तैव न भोक्त्रिति । ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तत्वान्तरपरिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्म्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः ।

कल्पयित्वेति कल्पयितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्विशेषत्वेन तस्मिन्वस्तुतः कर्त्तृत्वाद्ययोगात्तदारोपितमेवेति कल्पयितुं प्रवृत्ता अपि सर्वविरोधं निरासकागमप्रमाणैकशरणत्वाभावात्प्रत्यक्षादिविरोधापत्त्या आरोपितत्वाङ्गीकाराच्च त्यजन्तः सर्वं परमार्थत एवेच्छन्ति । तत्राप्यचेतनस्य भोक्तृत्वायोगात्तन्मात्रमात्मनोऽङ्गीकुर्व्वन्ति ॥ कर्त्तृत्वादिकन्तु प्रधानस्याङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि तस्य को दोष इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे तथैव तस्यैव कर्त्तृत्वमपि स्यादित्यन्यैः शिक्षिताः सन्तः स्वमतात्प्रच्यवन्त इत्याह । अन्येति ॥ कृतायाः शिक्षिताया बुद्धेर्विषया अधीनाः शिक्षितबुद्धय इत्यर्थः । तर्हि साङ्ख्यशिक्षकस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमत आह । तथेति ॥ तस्यापि साङ्ख्येन शिक्षितत्वान्न तदपि ग्राह्यमित्यर्थः । तर्हि तस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमित्याशङ्क्य न कस्यापीत्याह । इत्येवमिति ॥ तर्हि त्वया तार्किकमतं किमर्थं दूष्यते । परस्परमेव तैर्दूषितत्वात्तव तद्देव

नाऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्रागभोगोत्पत्तेः । केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नामविशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति । अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्व्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेन्न । तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न । प्रधानस्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रियाभोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याद्यसाधारणधर्म्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुप-

---

देषादिमत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्याह । अत इति ॥ विरोधोद्भवकारणमिति पारमार्थिकतया भेददर्शनमित्यर्थः । संरचितेति भेददर्शनस्य परस्परोक्तदोषग्रस्तत्वादद्वैतमेव निर्दुष्टमिति निश्चितबुद्धिः सन्निर्वाति सर्व्वविकल्पेभ्य उपशान्तो भवतीत्यर्थः । दोषप्रदर्शनं हि किञ्चित्क्रियत इति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयन् कर्तृत्वादेरारोपितत्वमेव परेणापि वक्तव्यमित्याह । किञ्चेत्यादिना ॥ तत्रादौ भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्तयोराश्रयव्यवस्थानं सम्भवतीत्याह । भोक्तृत्वेति ॥ आशयमविद्वान् शङ्कावसरोक्तं विशेषं शङ्कते । नन्विति ॥ स्वात्मस्थो विक्रियत इति चिद्रूपेण विक्रियत इत्यर्थः । तत्त्वान्तरेत्यनेकत्वाशुद्ध्यादियुक्तस्वविलक्षणमहदादिरूपेणेत्यर्थः । पुरुषस्य चिद्रूपेणैव परिणामान्न रूपान्तरापत्तिः अशुद्ध्यादिकं वा । प्रधानस्य त्वाकारान्तरेण परिणामात्पूर्व्वरूपत्यागादशुद्ध्यादिकं स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्रूपेण परिणाम आगन्तुको वा न वा । आद्ये आगन्तुकविशेषवत्त्वे नानित्यत्वापत्त्या प्रधानादविशेषः । भोगानन्तरं पुनः स्वरूपावस्थाना-

पत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न । प्रधानस्य पारमार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्म्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न । पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्तैव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पना ऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न । भावात् । स

स्यानित्यत्वादिदोषश्चेत्प्रधानस्यापि प्रलये तथात्वाङ्गीकारान्न तयोर्विशेषः स्यादिति दूषयति । नासाविति ॥ संग्रहवाक्यं विवृणोति । प्रागिति ॥ अस्यां कल्पनायामिति चिद्रूपेण विक्रियाकल्पनायामपि विचार्य्यमाणेऽर्थतो न कश्चिदपि विशेषो लभ्यत इति तयोर्विशिष्टविक्रियेति वाक्यार्थेनैव कल्प्यत उच्यत इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अथेति ॥ चिन्मात्र एवेति न त्वागन्तुकरूपान्तरमित्यर्थः । तर्हि कर्म्मजन्यः कदाचित्को भोगो न सिद्ध्येदित्याह । न तर्हीति ॥ एतद्दोषपरिहारायागन्तुकं परिणाममङ्गीकृत्य भोगकालीनविक्रियामात्रं भोगः स च पुरुषस्यैव न प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेषमात्रेण शङ्कते । भोगकाल इति ॥ तत्रापि किं भोगकालो न विक्रियमात्रं भोगः उत तत्कालीनचिन्मात्रगतविक्रियावत्त्वं भोग इति विकल्प्याद्ये भोगकाले प्रधानस्यापि सुखाद्याकारेण विक्रियावत्त्वाद्भोगः स्यादित्याह । नेति ॥ द्वितीयं शङ्कते । चिन्मात्रस्यैवेति ॥ चिन्मात्रस्यैव विक्रियेत्येवकारेण धर्म्यन्तरगतविक्रियानपेक्षा चैतन्यविक्रिया भोग इत्युच्यते वा चैतन्यमात्रगता तदसाधारणा विक्रिया भोग इति वा । नाद्यः ॥ सुखादिरूपप्रधान-

हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात्। न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एवंविकल्प नैवानुपपन्नाः। अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता। तदभ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम्। यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिञ्चाह। अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि। विस्तरतो वाजसनेयके। अविभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्याद्यावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभट्टप्रवेशः। वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्व-

विक्रियां विना भोगासिद्धेः। न द्वितीयः। चैतन्यासाधारणविक्रियाभोग इत्यत्र हेत्वभावात्स्वासाधारणविक्रियाभोग इति वक्तव्यम्। तथा चातिप्रसङ्गः। सर्व्वस्यापि स्वासाधारणविक्रियावत्त्वात्। भोगकालीनासाधारणविक्रियावत्त्वं तु प्रधानस्याप्यस्ति॥ तत्कालीनसुखादिविक्रियावत्त्वादि दूषयति। औषध्येति॥ ननु भोगकालीना साधारणविक्रियैव भोगः। न चाग्न्यादेस्तत्काले नियमेन विक्रियास्ति। न च प्रधानस्यापि प्रसङ्गः इष्टापत्तिरिति शङ्कते। प्रधानेति॥ भोक्ता हि शेषी भोगश्च शेषः। उभयोरपि भोक्तृत्वे शेषशेषिभावो न स्यादित्याह। नेति॥ ननु भोगः सत्त्वगुणप्रधानचेतोरूपेण परिणतप्रकृतेरेव धर्म्मस्तस्याविक्रियोपपत्तेः न पुरुषस्य तस्याविक्रियवत्त्वात्। न च तस्य भोगाभावप्रसङ्गस्तस्य तथाविधचित्तप्रतिबिम्बतत्त्वमात्रेण भोक्तृत्वव्यपदेश इति शङ्कते। भोगधर्म्मवतीति॥ सत्त्वाङ्गिनीति सत्त्वगुणोऽङ्गी प्रधानं यस्य तस्मिन् चेतसीत्यर्थः। तर्हि चित्तगतभोगेन चैतन्ये विशेषो जायते वा न वेति विकल्प्य न द्वितीय इत्याह। नेति॥ किं चास्मिन् पक्षे स्वकीयशास्त्र-

विषय इति। एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्त्तृत्वादिदोषश्च। यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्व्वार्थकारिणि कर्त्तर्य्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्नः। स ईक्षाञ्चक्र इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः। तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति। इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्त्तृकर्म्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते। यथोक्तसर्व्वज्ञेश्वरकर्त्तृत्वपक्षे तूपपन्ना ईश्वरेणैव सर्व्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते। कथं स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा सर्व्व-

प्रणयनं च व्यर्थं स्यादित्याह। भोगरूपस्येदिति। आद्ये सविशेषः सत्यो वाऽसत्यो वेति विकल्प्य सत्यविशेषवत्त्वे पुरुषस्य विकारित्वं स्यादिति मनसि सन्निधायास्यारोपितविशेषवत्त्वमुक्तीत्याद्यं शङ्कते। अविद्येति॥ अनर्थेतिभोगरूपेत्यर्थः। तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्कर्त्तृत्वादिविशेषस्य प्रधानादेरारोपत्वमङ्गीकर्त्तुं युक्तं नार्द्धवैशसमस्मदुक्तरीत्या बन्धमोक्षव्यवहारसिद्ध्युपपत्तेः। तथा कल्पनायां प्रयोजनाभावात् प्रमाणात् प्रत्युतसर्व्वश्रुतिविरोधापत्तेश्चेत्याह। परमार्थत इति॥ पुरुषादत्यन्तरं च प्रधानमित्यन्वयः॥ उक्तदोषजातं साङ्ख्यस्य मतं मोक्षकामिना नादर्त्तव्यमिति ज्ञापनार्थमुक्तं न तु द्वेषपक्षपातादित्याशयेनाह। इति नादर्त्तव्यमिति॥ आत्मैकत्वपक्षेऽपि निरसनीयबन्धाभावाच्छास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति शङ्कते। एकत्वेऽपीति॥ किमात्मैकत्वनिश्चयवन्तं प्रति तस्यानर्थक्यमुच्यते तद्विपरीतं प्रति वेति विकल्प्याद्यं प्रति प्रणयनाभावादानर्थक्यदोषाभावमाह। नभावादिति॥ दोषापादनाभावादित्यर्थः। संग्रहवाक्यं विवृणोति। न ह्यात्मैकत्व इति॥

प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्व्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्। अतः प्राणात् श्रद्धां सर्व्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतुभूताम्। ततःकर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत। खं शब्दगुणं वायुं स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम्। तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्व्वाभ्याञ्च विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम्। तथाऽपो रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः। तथा गुणेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी। तथा तैरेव भूतैरारब्ध-

---

निश्चित इति शेषः। तदभावे शास्त्रप्रणेत्राद्यभावे इयं कल्पनैवार्थवदनर्थकञ्चेति विकल्पनैवानुपपन्नेत्यर्थः। नैवानुपपन्नेति पाठे तु तदभाव इत्यनेनैकत्वनिश्चयाभावोऽभिधीयते*। तदानीं निरसनीयबन्धादिसत्त्वादियं कल्पना बन्धनिवृत्त्यर्थं शास्त्रप्रणयनकल्पना नानुपपन्नेति योज्यम्। किञ्चात्मैकत्वनिश्चये जाते तन्निश्चयजनकत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वस्य स्वानुभवसिद्धतात्तेनेयं शङ्कां कर्तुमपि न शक्येत्याह। अभ्युपगत इति॥ प्रमाणार्थ इति प्रमाणस्य शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः। एकत्वनिश्चयवन्तं प्रति शास्त्रानर्थक्यकल्पनाभावः श्रुत्याप्युक्त इत्याह। तदभ्युपगमे चेति॥ अत्राप्यभ्युपगमो निश्चयः। एकत्वनिश्चयाभावदशायान्तु निरसनीयारोपितबन्धसत्त्वाद्यानर्थक्यं तदपि श्रुत्योक्तमित्याह। शास्त्रप्रणयनेति॥ अनेन द्वितीयकल्पो निरस्तः। श्रुतिगतं त्व पदं व्याचष्टे। अन्यत्वेति॥ अथर्वणोऽपि मन्त्रोपनिषदि द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपक्रम्यापरविद्या ऋग्वेदादिरूपा परात्वदृश्यत्वादिगुणकप्रत्यस्तमितसर्व्वद्वैतवस्तुविषयेत्युक्त्या विद्याविद्ययोर्विषयभेदः

---

* भावोऽभिधीयत इति पाठान्तरम्।

मिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ख्यम्। तस्य
चेश्वरमतस्थं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः। एवं प्राणिनां
कार्य्यं कारणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षण-
मन्नम्। ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्य्यं सामर्थ्यं बलं सर्व्व-
कर्म्मप्रवृत्तिसाधनम्। तद्वीर्य्यवताञ्च प्राणिनां तयोर्वि-
शुद्धिसाधनं सङ्कीर्य्यमाणानां मन्त्रास्तपोविशुद्धान्तर्वहिः
करणेभ्यः। कर्म्मसाधनमेता ऋग्यजुःसामाथर्व्वाङ्गिरसः।
ततः कर्म्माग्निहोत्रादिलक्षणम्। ततो लोकाः कर्म्मणां
फलम्। तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम च देवदत्तो
यज्ञदत्त इत्यादि। एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादि-
दोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रम-

शास्त्रस्यादावेव सूचित इत्याह। अत्र चेति॥ अद्वैतवादे सर्व्वशङ्कानां
श्रुतिप्रमाण्येनैव निरासात्। तार्किकोत्प्रेक्षितशङ्काम्बुकस्यापि
नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति। अत इति॥ राजप्रमाणेति प्रमाणराजे-
त्यर्थः। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। वेदान्तप्रमाणेनैव राजेव राजा
तद्बाहवसङ्गतन्यायात्तैर्गुप्त आत्मैकत्वमेव विषय इव देश इव देशो
रक्षणीयत्वात्स तार्किकभटैर्योधैर्न प्रवेश्य इत्यन्वयः॥ पूर्व्ववाद्युक्तं
दोषं निराकरोति। एतेनेति॥ उपाधिकृता अनेकाः शक्तयः साध-
नानि च तत्कृतस्य भेदस्यानेकत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः। आत्मेति आत्मनो
योऽनर्थः संसारस्तत्कर्तृत्वमित्यर्थः। आदिशब्देनाप्रकाशत्वेन प्रयो-
जनापेक्षा उपपत्तिः संगृहीता। कल्पनायाः स्वव्यतिरिक्तस्य जीवस्य
सत्त्वात्संसारोनात्मनः। तदीयकर्म्मफलदानार्थञ्चाप्रकाशकस्यापि सृष्ट्या-
दिप्रवृत्तिः सम्भवति। संव्यवहारस्यापि स्वप्नतुल्यत्वाद्वा स्वप्न इव
सर्व्वमनुपपद्यत इति सूत्रभाष्यादावेव परिहृत इत्यर्थः। सांख्येन
स्वपक्षे पुरुषशब्दस्येक्षणस्य चोपपत्तिरुक्ता तामनूद्य निराकरोति।
यस्त्विति॥ यज्जमानः शस्त्र इत्यादावुपचारो दृष्ट इत्याशङ्क्याह।

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परि-

ष्टकमच्छिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्व्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् ॥४॥

कथं स दृष्टान्तः । यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रमयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते

तत्र हि गौणीति ॥ प्रधानपक्षे न केवलमोक्षणश्रुत्यनुपपत्तिः वस्तुतस्तु तस्य स्रष्टृत्वमपि न सम्भवतीत्याह । इह त्विति ॥ मुक्तान् वर्जयित्वा बद्धान् प्रत्येव प्रवृत्तिः कर्तृकर्म्माद्यपेक्षया बन्धमोक्षादिव्यवस्थितभोगापवर्गार्थो व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ अनेन पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तत इति यदुक्तं प्रश्नावसरे तन्निरस्तम् । ईश्वरकारणवादे तु न कोऽपि दोष इत्याह । यथोक्तेति ॥ एवं परपक्षं निराकृत्य श्रुतिव्याख्यानं कुर्व्वन् स प्राणमसृजतेत्यस्य तात्पर्य्यार्थमाह । ईश्वरेणैवेति ॥ राज्ञेवेत्यर्थः ॥ अक्षरार्थं प्रश्नपूर्व्वकमाह । कथमिति ॥ हिरण्यगर्भाख्यमिति हिरण्यगर्भ इत्याख्या येनोपाधिनाऽऽत्मनो भवति तं बुद्धभिन्नं सर्व्वप्राणं समष्टिप्राणमित्यर्थः । यथाश्रुते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त इत्यादिनाऽऽत्मन उत्क्रान्त्याद्युपाधिस्रष्टेः प्रस्तुतत्वाद्धिरण्यगर्भस्य जीवस्य तथात्वादुपक्रमविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भाख्यमित्युक्तिस्त्वात्मनो हिरण्यगर्भादिसंसारिभावोऽप्येतदुपाधिक इति सूचयितुमिति बोध्यम् ॥ तस्य समष्टित्वमाह । सर्व्वेति ॥ अन्तरात्मानमिति सर्व्वस्थूलशरीरान्तरत्वादात्मवद्विगोचरत्वाच्चान्त-

द्रष्टुरिमाः षोड़शकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥५॥

नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे। तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। तद्वदुक्तलक्षणमेवं यथाऽयं दृष्टान्तः। उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परिसमन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य। यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वदिमाः षोड़शकलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य यथैवास्तं गच्छन्ति। भिद्येते तासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्यारूपञ्च। यथा स्वभेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः। य एवंविद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलः प्रलयमार्गः

दात्मा स इत्यर्थः। तत इत्यानन्तर्यार्थेयं पञ्चमी। एवमुत्तरत्रापि। न च भूतकार्य्यत्वात्प्राणस्य कथं ततः पूर्व्वकालीनत्वमिति वाच्यम्। सूक्ष्म। सूक्ष्मभूतसृष्ट्यनन्तरं प्राणमसृजतेति कल्पनीयत्वात्। नचैतदनन्तरं भूतसृष्ट्युक्तिविरोधशङ्का। तस्याः पञ्चीकृतस्थूलभूतविषयत्वोपपत्तेः। अतएव भोगसाधनाधिष्ठानानीत्युक्तम्। सूक्ष्माणां तथात्वायोगात्। न चैवमपि स्थूलभूतसृष्ट्यनन्तरमिन्द्रियमनःसृष्ट्युक्तिविरोधः। भूतारब्धदेहाधिष्ठितानामेव तेषां कार्य्यक्षमत्वेन तेषां तदनन्तरत्वोक्तिरिति भावः। भोगसाधनाधिष्ठानत्वमिति भावः॥ भूतानां तत्कारणत्वादित्याह। कारणभूतानीति॥ तेषां भूतानां लक्षणतया

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥६॥

स एष विद्यया प्रविलापितास्वविद्याकामकर्म्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः ॥५॥

अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरिशयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथाः मा परिव्यथयतु । व्यथा-

---

स्पर्शशब्दगुणमित्यादिनाऽसाधारणगुणा उक्ताः । पूर्वपूर्वगुणानुवृत्तिस्तु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपादानत्वसूचनार्थं स्थौल्यतारतम्यसिद्धयर्थञ्चेति बोध्यम् । यायुमिति श्रुतौ वायुरित्यादि प्रथमा द्वितीयार्थः । प्राणमसृजतेति द्वितीयोपक्रमात् । तैरेवेत्यपञ्चीकृतावस्थायामित्यर्थः । तस्य चेश्वरमिति नियामकमित्यर्थः । सङ्कीर्य्यमाणानामित्यविशुद्धसत्त्वतया पापाचरणेन तैः पापैः सङ्कीर्य्यमाणानां सङ्करपरिहाराय चित्तशुद्धिसाधनं तपोऽसृजतेत्यर्थः । फलमिति लोक्यते भुज्यत इति लोकः फलमित्यर्थः । नाम चेति मन्त्रपाठादिनाम्नोक्तव्यवहारासङ्करार्थमित्यर्थः । नन्वीश्वरस्रष्टृत्वोक्त्या कलानां सत्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । आरोपे शुक्तिरजतादौ स्रष्टृत्वव्यवहाराभावादित्याशंक्य हुत्वन एवमनेनवमहं नादिना प्रयत्नेन स्रष्टस्य द्विचन्द्रमयकर्मादिकादेरारोपत्वदर्शनात् । अथ रथान्रथयोगान् पयः सृजत इति सृष्-

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद। नातः परमस्तीति ॥ ७॥

मापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ अतस्तन्माभूदस्माकमित्यभिप्रायः ॥ ६॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यान् तान् होवाच पिप्पलादः किलैतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् नातोऽस्मात्परमस्ति प्रकृष्टतरं वेदितव्यमित्येवमुक्तवान् शिष्याणामविदितशेषास्तित्वाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजनना-

---

त्वेनोक्तस्वप्रपदार्थस्य च भ्रमत्वदर्शनान्नैवमित्याह। एवमेता इति॥ अविद्याकामकर्म्मादिदोषरूपं यद्वीजं तदपेक्षया तत्साधनोक्तत्वेत्यर्थः। तैमिरिकशब्दो नेत्रेऽङ्गुल्यवष्टम्भाद्युपलक्षणार्थः ॥ ४॥

एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमध्यारोपमुक्त्वा तदपवादमवतारयति। पुनस्तस्मिन्नेवेति॥ ग्रामादिवच्छेदेन गन्तव्यभ्रमं वारयति। आत्मभाव इति॥ अस्तशब्देन नाशो नाभिधीयते भेदकोपाधिना नामरूपयोर्नाशेऽपि स्वरूपस्य समुद्रात्मना विद्यमानत्वादित्याह। नामरूपेति॥ तिरस्कारमिति पदेरूपतिरस्कारमित्यर्थः। तद्वस्त्विति नामरूपनाशानन्तरं परिशिष्टमुदकलक्षणं वस्तु समुद्र इत्येवोच्यत इत्यन्वयः। पुरुषस्येति कर्म्मणि षष्ठी। पुरुषं स्वात्मरूपं परितः सर्वं स्वरूपेण पश्यत इत्यर्थः॥ द्रष्टुरित्युक्ते आगन्तुकस्य कर्त्ता प्रतीयत इत्यत आह। दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्येति॥ स्वरूपत्वे दर्शनस्य तत्र कर्त्तृत्वानुपपत्तेस्तदर्थकर्त्तरि शिच्प्रत्ययविरोध इत्याशङ्क्याह। सर्वतःस्वप्रकाशक इत्यत्र यथा कर्त्रर्थकस्य प्रत्ययस्योपचरितत्वं तद्वदिहापीत्याह। यथार्क इति॥ नदीनामिवेति इवशब्दस्तथाशब्दार्थे। यथा नदीनां समुद्रोऽयनं तथा पुरुषोऽयनमित्यन्वयः॥ अस्तगमनस्वरूपमाह। भिद्येते इति॥ नामरूपभेद एवास्तगमनमित्यर्थः। यथैतास्तमिति यस्य

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥८॥

इति षष्ठप्रश्नः समाप्तः ॥६॥

ईश्च । ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्क्रियमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते । अर्चयन्तः पादयोः पुष्पाञ्जलिमकिरणेव प्रणिपातेन च शिरसा किमूचुरित्याह । त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्यया जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरस्याभयस्य । यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाज्जन्मज-

---

यत्स्वरूपं प्राणाद्यात्मकं तदपि भिद्यत इत्यन्वयः । पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह । स्वभेदे चेति । यदनष्टमिति कलानां हि रूपमारोप्याधिष्ठानोभयात्मकं सत्याऽनृतमिथुनरूपं तत्रारोप्यस्य नामरूपात्मकस्य भेदेऽधिष्ठानात्मक रूपपुरुषात्मनोच्यत इत्यर्थः । यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलं मेघैराकृष्याभिवृष्टं गङ्गादिनामरूपोपाधिना समुद्राद्भिन्नमिव व्यवह्रियमाणं तदुपाधिविगमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यते । एवमविद्याविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादात्मनो भिन्नमिव स्थितं सर्वं जगद्विद्ययाऽविद्याकृतनामरूपविगमे ब्रह्ममात्रतयाऽव शिष्यत इत्यर्थः । एवं प्राणादिकलोपाधिक आत्मन उत्क्रमणादिप्रसिद्धितमरणादिव्यवहार इत्युक्तः । प्रयोजनं प्राणादिनिमित्तावुत्क्रमणादिसर्वसंसारधर्मरहितात्मस्वरूपावस्थानं रूपं दर्शयितुं स एष इति वाक्यं व्याचष्टे । य एवं विद्वानित्यादिना ॥ परिवारा इति नाभेः परितो नाभौ नेम्याञ्च प्रोतास्तिर्यक्काष्ठविशेषा इत्यर्थः । यथा प्रवेशिता इति यथावत्सम्यक्प्रवेशिता इत्यर्थः । नाऽन्योऽर्थव्यतिरेकप्रदर्शनेन स्पष्टयति न चेदिति ॥५॥६॥

इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥ ॐ तत् सत् ॥ हरिः ॐ ॥

जरामरणरोगदुःखादिग्राहादविद्यामहोदधेर्विद्याप्लवेन परमपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मान् प्रति । अतः पितृत्वं तवास्मान् प्रत्युपपन्न इतरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथापि सम्पूज्यतमो लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभिप्रायः । नमः परमऋषिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति । द्विर्वचनमादरार्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावाथर्वणप्रश्नोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥ ओं तत्सत् ॥

शिष्याणां कृतार्थताबुद्धिजननार्थं तानित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । तानेवमिति ॥ प्रकिरणेनेति प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अतः पितृत्वं तवेति ॥ जनकस्योपनेता च यस्य विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृता इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ नोऽस्माकमिति हेतूक्तेस्तात्पर्य्यं वदन् पितृत्वोक्तिमात्रेण विद्यानिष्क्रियार्थं किं दत्तमित्यपेक्षायां स्वशरीरमेव परिचारकतया दासभावेन गुरवे दत्तमित्याह । इतरस्मादिति ॥ पितृत्वादेव किं पूज्यतरत्वे परिचार्य्यत्वम् । स्वामित्वं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अत एव वाजसनेयके माञ्चापि सह दास्यायेति युक्तमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता आथर्वणिकप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ हरिः ओं ॥